

ALTAY TÜRK KAYÇILIK GELENEĞİ ve KAYÇI N. U. ULAGAŞEV

İBRAHİM DİLEK

Altay - Türk Kayçılık Geleneği

Altay Türklerinde kahramanlık destanlarına “kay-çörçök”, destan anlatıcısına da “kayçı” adı verilir. Bu iki terimin türetildiği “kay” kelimesi ise insanın göğsünden çıkan sese verilen addır. Destan söylemek de “kayla-” fiiliyle ifade edilir. Kadınların gırtlığı destan söyleyebilecek kadar kuvvetli olmadığı için kayçılar umumiyetle erkektir. Altay Türkleri geleneğe yeni destanlar kazandırabilecek kadar kabiliyetli veya çok iyi destan anlatan kayçılara “Oygor kayçı” adını verirler. Buna mukabil eğer kayçı kötü sesli ve kabiliyetsiz ise “baka çılap emeze it çılap kaylap cat.” (Kurbağa gibi veya it gibi kaylıyor) diye tavsif edilir. Altay kayçıları içerisinde aynı zamanda “kam” olanlar ise “kam-kayçı” olarak adlandırılabilir.

Altay-Türk destanları her ne kadar kay-çörçök şeklinde adlandırılmış olsalar da, masal anlamında kullanılan çörçökle arasında önemli farklar vardır; Çörçöklere, kayçörçöklere daha kısa ve mensur oldukları hâlde, kay-çörçöklere iki bin ilâ yedi, sekiz bin mısralık manzum eserlerdir. Destanı masaldan ayırmak için halk ona “kaylap aydar çörçök” (kay eşliğinde, ezgiyle söylenen masal) adını vermiştir. Söylenmeleri destanın uzunluğuna göre bazen dört, beş gün sürebilmektedir.¹ Sözlü geleneğe destanların nesir kısımlarının mevcut olmasına rağmen, kayçılar çoğunlukla bu bölümleri de manzum olarak icra ederler. Yazıya geçirilmiş bütün Altay destanları da bu şekildedir.

Kayçılar çeşitli zamanlarda bilhassa; uzun av geceleri, bayramlar, düğünler ve eğlencelerde destan söylerler. Kayçı nerede destan söylüyorsa halk hayvan kesip, yiyecek hazırlayarak oraya gider ve anlatılan destanı dinler.² Bu şekilde içtimaî bir buluşma gerçekleşir. Altay kayçıları destan anlatırken jest ve mimik-

1 S.S.Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 136-137

2 a.g.e., 138.

lerini de kullanırlar. Bu sayede etraflarına toplanmış insanlara çok değişik karakterleri sunabilirler. Kayçılar anlattıkları destan sırasında insanların yanı sıra at, geyik ve kuş gibi hayvanların yerine de geçebilirler. Destanın anlatılması sırasında kayçı çeşitli araçlardan istifade ederek savaş veya dövüş sahnelerini ve bunların barışmalarını halkın karşısında teatral bir tarzda sunarlar. Tabii bu çaba sırasında kayçının yüzü şekilden şekile girer. Kayçının çaldığı topşuurun sesi de destanın temposuna göre değişir. Kayçı gösterisinin inandırıcılığının artması için makyaj da yapabilir.³

Altay kayçılık geleneği destancının destanı söylerken sesini çıkardığı yere göre ikiye ayrılır; birinci grupta yer alan Altay-Kiji, Tuba ve Telengit kayçıları destan söylerken sesi göğüslerinden çıkarırlar. İkinci grupta yer alan Kumandu, Çalkandu ve Bayat boylarına mensup kayçılar ise sesi damaklarından çıkarırlar.⁴ Fakat her iki durumda da destanın gırtlak veya boğazdan çıkan bas tonundaki sesle icra edilmesi gelenektir. N.A. Baskakov kayçıların destan anlatırken çıkardığı sesi şöyle tanımlar: “Gırtlaktan çıkan ses hiç değişmez, fakat kayçı dudaklarını oynatmak suretiyle bu sese yeni bir ses ekler. Bunu da üç şekilde yapar: 1. *Küülep kayla-*; burada dudaktan çıkan ses hafif bir uğultu şeklindedir. 2. *Kargırlap kayla-*; Çok ince ve uğultulu bir sestir. 3. *Sıgırtıp kayla-*; Islık sesini andıran bir sestir.⁵

Altay kayçılık geleneğinde kayçı destanı mensup olduğu boyun usulüne göre söylemesine rağmen diğer boylara ait kayçılardan da destanlar söyleyebilir. Meselâ; “Tuba boyuna mensup kayçı Ulağışev (1867-1946) Kumandı boyuna mensup kayçı Yayemat’dan destanlar söylemiştir.”⁶ Aynı zamanda folklorun diğer türleri için de geçerli olan bu durum Altay-Türk folklorunun bir bütün olarak değerlendirilmesini gerektirir.

Hemen hemen her varlığın “ee” (iye) adı verilen bir koruyucu ruhu olduğuna inanan Altay Türkleri için destanın da “kay iyesi” denilen bir koruyucu ruhu

3 S.N. Tarbanakova, “Altay Halklarının Folklorik Tiyatrosu”, *Sibirya Araştırmaları* (yay. haz. Emine Gürsoy - Naskali) İstanbul 1997, s. 326-327.

4 S.S. Surazakov, a.g.e., s. 137.

5 İ.V. Puhov, “Altayski Narodny Geroicheski Epos”, *Maaday-Kara, Moskova 1973, s. 21'den naklen N.A. Baskakov, Altay Folklor i Literatura, Moskova 1948, s. 11*

6 S. Surazakov, *Altayski Geroicheski Epos, Moskova 1985, s. 11.*

vardır. “İnanışa göre kay iyesi topşuurun içinde yaşar ve kayçı uzun süre topşuurunu eline alıp kaylamadığında kaylaması için kayçıyı çağırır.”⁷ Kayçı destanı söylerken çaldığı topşuurun, kay iyesinin ve bunlarla birlikte Altay Kuday’ın kendisini dinlediğine inanır. Bu sebeple destanı daha iyi söylemeye gayret eder. A.G. Galkın anlattığı “*Kan Ceren Attu Kan-Altın*” destanını anlatmayı bitirdikten sonra kendisini dinleyenlere destanın iyeli olduğunu, avcılar ava giderken yanlarında kayçı götürürlerse avlarının iyi geçeceğini şu şekilde anlatır.

Andap cürgen kayçı kiji	<i>Ava giden kayçı kişi</i>
Bu çörçökti kaylaza,	<i>Bu destanı kaylasa</i>
Atpas cerden, an, adar,	<i>Vurulmaz yerden av vurur,</i>
Körbös cerden, sığın körür.	<i>Görülmez yerden geyik görür.</i>
Artınçak cok aylga canbas. ⁸	<i>Yüksüz evine dönmez.</i>

Altay kayçısı asıl destan metnini anlatmaya başlamadan önce *Altay iyesini* ve *topşuurunu* öven bir giriş yapar. Bu giriş bölümlerini kayçı, dinleyici topluluğunun psikolojik durumuna göre ayarlayarak, uzun veya kısa tutabilir. Bazen de hiç böyle bir girişe gerek duymadan doğrudan destana başlar.

Kayçı eğer destana giriş yapmışsa, bu bölümde kendisini dinlediğine inandığı Altay iyesine sesine güç ve güzellik verdiği için şükranlarını sunar, okuyacağı destan için ondan kendisine yardım etmesini bekler. Kayçının “Altay eezini alkap cadım” (Altay iyesini övüyorum) dediği bu sözler Anadolu’da âşıkların hikâyelerini bezeyip, süsledikleri “döşeme” geleneğinin ilk şekli olarak düşünülebilir. “Döşemeler de anlatandan çok dinleyen topluluğun din ve mezhebine göre değişik olur.”⁹ Kayçı bu şekilde destana bir giriş yaptıktan sonra destanın vak’a akışı umumiyetle şu şekilde gelişir:

1. Destan kahramanının çocukluk zamanı, ana-babası, çadırları anlatılır.
2. Destan kahramanının ana-babasını, ailesini, akraba ve dostlarını esirlikten kurtarması ve mal sahibi yapması anlatılır.

7 a.g.e., s, 137

8 *Altay Baatırlar*, c. X, Gorno Altay 1980, s. 137.

9 M. Fahrettin Kızıoğlu, “Halk Hikâyelerinde Döşeme Söyleme Geleneği”, *Türk Dili*, S. 207, Ankara 1968.

3. Genç bahadır çocukluk zamanlarında saklanır, delikanlı olduğunda ortaya çıkar. Evinin olduğu yere bakmaya gelir. Ancak evinin olduğu yerde yabanî otlar, hayvanlarının yaşadığı yerlerde ise çimen ve çalılıklardan başka bir şey bulamaz.

4. Bahadır çadırındaki insanlardan okuma-yazma öğrenir.

5. Bahadır önüne çıkan engelleri aşar.

6. Halkına ve akrabalarına sahip çıkar.

7. Daha sonra bir takım yarışlara girer ve rakiplerini yener.

8. Bahadırın esaretten kurtardığı insanlar ona dua eder.¹⁰

Altay kayçıları, Anadolu âşıkları gibi bu sanatı umumiyetle bir ustanın yanında öğrenirler. Çırak ustasından destanları, sesini kullanmasını ve çathana, topşur gibi müzik aletlerini çalmayı öğrenir. N.U. Ulağışev, ve E.K. Tamtamışeva gibi kayçılar Kabak Tadijekov adlı usta bir kayçının yanında yetişmişlerdir.¹¹ Kayçılığın bazı örneklerde babadan oğula geçtiği görülmektedir. Meselâ; yaşayan ünlü kayçı ve aynı zamanda bir kam olan Aleksey Grigoriç Galkin kayçılığı babası G.İ. Galkin'den öğrenmiştir. Yine yaşayan kayçılardan Kokuriç Yalator da babası Şiran Yalator'un yanında yetişmiştir. Son yıllarda yetişen genç kayçılar içinde ise kendi yaratmalarıyla meydana getirdikleri yeni destanları söylemek suretiyle geleneği yaşatmaya çalışanlar da vardır.*

Altay kayçılık geleneğinde görülen usta-çırak ilişkisinin yanında kayçı olabilmenin bir diğer yolu da rüya yoluyla kayçı olmaktır. Türkiye'deki âşık tarzı şiir geleneği içinde gördüğü bir rüyada pir, Hızır veya sevgili elinden bade içmek suretiyle sanatçı kişiliğini kazanan âşıklara "badeli âşık" adı verilir. Altay kayçıları arasında ise gördüğü bir rüya neticesinde kayçı olanlara "eeli kayçı" adı verilmektedir. İnanışa göre "eeli kayçı eğer bir evin içinde destan söylüyorsa evin kapısı dışardakilerin de destanı duyabilmesi için açılıp kapanırmış."¹² Halk arasında manevî bir nüfuza da sahip olan bu tip kayçılar diğerlerinden daha çok itibar görmektedirler.

¹⁰ Bk. 3 numaralı dipnot.

¹¹ *Altay Baatırlar*, c. VIII, Gorno Altay, 1974, s. 228.

* Dağlık Altay Özerk Cumhuriyetinin başşehri Gorno Altay'da orta öğrenim öğrencilerinden "Arjan" adlı genç kayçı bunlardan biridir.

¹² S.S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 139.

Anadolu'da âşığın rüyasına giren pir, Hızır veya sevgili, kayçının rüyasında “arjan eezi” (su iyesi) veya “tayga eezi” (dağ iyesi) olarak karşımıza çıkar. Bu konuda anlatılan bir hikâye şöyledir: “Bir avcı dağda avlanırken uykuya dalar. Rüyasında dağ iyesi gelerek, topşuur eşliğinde *Kan-Bergen* adlı destanı tam üç gün boyunca kaylar. Avcı da hiç uyanmadan üç gün onu dinler. Uyandığında yanında bir topşuur bulan avcı daha önceden topşuur çalmayı da destan söylemeyi de bilmezken *Kan-Bergen* destanını topşuur çalarak söylemeye başlar. Bu destanı daha sonra başka kayçılar bu avcıdan öğrenir.”¹³ Burada dikkati çeken husus avcının rüyasına giren dağ iyesi ona sadece topşuur çalmayı öğretmek ve destan söylemeyi ilham etmekle kalmamış, aynı zamanda hiç bilinmeyen bir destanı da öğretmiştir. Avcı da ilk olarak destanı söylemekle kayçılığa başlamıştır. Türkiye'deki âşık tarzı şiir geleneğinin de de “rüyada âşıklığa ulaşan kişilerin uyandıkları zaman söyledikleri ilk deyişleri gördükleri rüyanın tasviridir.”¹⁴

Altay Türklerinin kayçılık geleneğinde rüya motifi ile ilgili olarak anlatılan bir başka hikâye de şöyledir: “Kan Oozı adlı yerde Anike adlı bir kayçı Altay-Buuçay destanını söylerken destanın bazı bölümlerini unuttur. Bu sebeple destan kahramanı Altay-buuçay Anike'nin rüyasına girerek onu kamçılar. Bu olaydan kısa bir süre sonra ölen Anike'nin ölüm sebebini halk onun gördüğü bu rüyaya yormuştur.”¹⁵

Bunun içindir ki bazen Altay kayçıları anlattıkları destanın kahramanları rüyasına girerek kendisini rahatsız etmemesi için destanı anlatmayı bitirdikten sonra;

Taş bolup çök!

Tap bolup kaykala

Boş!¹⁶

diyerek destanı bitirirler.

Altay kayçılarının tarih içinde halkın ve askerlerin morallerini yükseltmek gayesiyle sanatlarını icra ettiklerini söyleyebiliriz. Hatta bazen kayçılar toplum içindeki anlaşmazlıkları giderici roller de üstlenmişlerdir. Altay folklorcusu Kla-

13 a.g.e., s. 139.

14 Umay Günay, *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara 1993, s. 139.

15 S.S. Surazakov, a.g.e., s. 139.

16 *Altay Baatırlar*, c. I, Gorno Altay 1959, s. 270.

ra Ukaçına'nın Caylu bölgesinde Altay-kiji A.K. Tuymeşev¹⁷den derlediği şu bilgiler kayçıların toplum içindeki itibarını göstermesi bakımından önemlidir:

“Kurmaç Baygol'da Gerasim Kandarakov adlı büyük bir kayçı vardı. Onun zamanında Caylu ve Kurmaç Baygol'un avcıları arasında bir anlaşmazlık yüzünden sürekli kavgalar çıkıyordu. Kandarakov bu duruma son vermek için avcıların toplandığı yere gelerek kojon (koşma, türkü) söyleyip, kay kaylar. Onu dinleyen avcıların kalpleri yumuşar. O günden sonra iki köyün halkı aralarındaki anlaşmazlığa son vererek birbirlerinden kız alıp vermeye başlarlar.”¹⁷

Kayçılık aynı zamanda gelir getiren bir meslek olarak kabul edilmelidir. Türkiye'deki âşıklık geleneği içinde “kimi zaman belli bir süre boyunca, kendisini, ailesini, konuklarını eğlendirmesi, kendisine arkadaşlık etmesi için ileri gelenlerden birinin yanına bir âşık aldığı görülür; bu durumda da kendisine işinin karşılığı olarak para ya da armağanlar verilir. Âşık aynı zamanda gezici bir sanatçıdır: bildiği parçalar tükenince, dinleyicilerin ilgisinin azalmaya başladığını sezince kalkıp gidecektir.”¹⁸ Bu durum bugün için geçerliliğini kaybetmiş olsa bile yakın zamana kadar Altay Türklerinin kayçılık geleneğinde de görülmekteydi. “Zengin Altay Türkleri manevî bir güce sahip olduklarına inandıkları kayçı ve kojoncuları yanlarında tutarlarmış. Ayrıca geçmişte gezici ve aynı zamanda yalnızca sanatlarını icra etmek suretiyle geçimini temin eden kayçıların var olduğunu bilmektedir. Bunlar aile, mal mülk sahibi olmadıkları gibi köy köy gezerek destan söylerler ve halkın verdiği hediyelerle yaşarlarmış. Meselâ, Mayma oymağının Salgandu köyünde doğan 19. yüzyıl kayçılarından Tuba boyuna mensup Kabak Tadijekov bunlardan biridir.”¹⁹

Kay-çörçökler çathana (cadagan) veya topşuur* adı verilen müzik aletlerinin herhangi birisiyle -ki bu umumiyetle topşuurdur- ve mutlaka müzik eşliğinde ic-

17 E. Yamayev, İ.B. Şincin, *Altay Kep-Kuuçındır*, Gorno Altay 1994, s. 288.

18 P.N. Boratav, “Âşık Edebiyatı”, *Türk Dili*, S: 207, Ankara 1968, s. 341.

19 Bk. 11 numaralı dipnot.

* Altay sözlü edebiyatında “topşuurun” bulunmasıyla ilgili şöyle bir efsane anlatılır: “Geçmiş zamanlarda karşılıklı iki dağda, birbirleriyle iyi anlaşan iki yiğit yaşıyormuş. Dağlardan bir tanesi diğerine göre daha güzelmış. İki dağın arasından üzerinde köprü bulunan bir nehir geçiyormuş. Bir süre sonra iki yiğit arasında bir anlaşmazlık çıkmış. Bu anlaşmazlığa şöyle bir çözüm bulmuşlar: Nehrin üzerindeki köprüde çalışırken kim daha önce “kadın” hakkında söz açarsa o, güzel dağın sahibi olacak. Her iki yiğit köprüye gelip çalışmaya başlayınca, bir taraftan güzel bir kadın ve müzik sesi duyulmuş. Yiğitlerden biri şuitsuzca “o kadın” deyince ses kesilivermiş. Bu sırada aniden, şimşek çakıp, yıldırım düşüvermiş. Köprü ve nehir yerin altına geçmiş, büyük bir uçurum oluşmuş. Bunu gören yiğitlerden birisi sesin geldiği yere koşmuş. Müzik eşliğinde şarkı söyleyen kadın kaldığı çalgıyı bırakarak, bir defa görüldükten sonra kaybolmuş. Bu çalgının yerde izi kalmış. Sonradan Altaylılar bu ize bakarak topşuuru yapmışlar. (Bk. *Maaday-Kara*, Moskova 1973, s. 26.)

ra edilirler. Kayçı destana başlamadan önce bir süre topşuur çalar. Bu arada kendisi de *ay, ey, oy* nidalarıyla topşuura eşlik eder. Daha sonra topşuurunu öven bir giriş yapar. Kayçı bu bölümde şunları söyler:

Möş ağaştın tözineñ	Çam ağacının kökünden
Eptep etken topşuurım,	Ustalıkla yapılan topşuurum,
Mönün-altın suuzıla	Gümüş, altın suyuyla
Çümdep koygon topşuurım.	Ustalıkla yapılan topşuurum.
Ak kayının tözineñ	Ak kayının kökünden
Cazap oygon topşuurım	Oyularak yapılmış topşuurum
Mönün-altın suuzıla	Gümüş, altın suyuyla
Çümdep etken topşuurım.	Ustalıkla yapılan topşuurum.
Omok attıñ kılı sen,	Sen iyi atın kılındansın
Oygor baatır çörçökti	Mükemmel destanı
Oygozoton kiji sen. ²⁰	Uyandıransın.

...

Benim topşuurum
Sedir ağacının sağlam kökünden yapılmış,
İki ince teli at kuyruğundan yapılmış,
İnce tellerinin sesi kulağa hoş gelmekte,
Ey benim topşuurum.

...

Sağlam büyük ağacın kökünden,
Sedirden seni boşuna yapmamışlar,
Yüksek sesli topşuurum.

Bazı durumlarda da kayçı topşuuruyla birlikte kendisini dinleyenlere seslenir:

Uzun yolu kısaltarak,
Kay ile söylemeye başlıyorum, dinleyin!
Boş zamanda eğlenceli

20 *Altay Baatırlar*, c. XI, Gorno Altay 1983, s. 9.

Topşuurumu ele aldım, dinleyin!
 Kış sabahını yakınlaştırmak için
 Destan söylemeye başladım, bakın!
 Çok eskilere dönüyorum,
 Benimle gelin, takip edin.²¹

Topşuur, 70-75 cm uzunluğunda, sedir veya kayın ağaçlarından yapılarak deriyle kaplanmış, telleri at kuyruğundan yapılan iki telli bir çalgıdır. Umumiyetle alt tel beş, üst tel ise yedi at kuyruğunun burulmasıyla yapılır. Topşuurun sesi atın yürüyüşünü, koşuşunu andırır. Zaten Altay Türkleri için iyi kayçı da sesini at sesine en iyi benzetebilir. “At sesinin dışında kayçı sesini kılıç şangırıtısına veya guguk kuşunun sesine benzetmeye de çalışabilir.”²²

Altay-Türk destanlarının giriş ve sonuç bölümleri her destanda birbirine benzeyen klişe cümlelerden kuruludur. Kayçı anlatacağı destana bazen onu dinleyenlere seslenerek başlar. Bu bölüm aynı zamanda dinleyici topluluğunu psikolojik olarak destana hazırlama safhasıdır. Meselâ; Ulagaşev, *Kozın-Erkeş*²³ destanını anlatmaya başlamadan önce dinleyicilere şöyle seslenir:

Oturgan ulus tıñdagar	<i>Oturan insanlar dinleyin</i>
Onoñ, beri suu aktı,	<i>Oradan beriye su aktı,</i>
On üye ödüp kaldı.	<i>On nesil geçti.</i>
Ciit baatırdın cürümin aydayın,	<i>Yiğit bahadırın hayatını anlatayım,</i>
Cakşı, camannın, şüüjeger.	<i>İyi, kötüyü düşünün.</i>

...

Fakat umumiyetle destan, kahramanının yaşadığı yerin özellikleri ve anne, babasının -bazen eşinin de- tasviri ile başlar. Ulagaşev’in anlattığı *Altın-Ergek*²⁴ destanı şöyle başlar:

21 Topşuurla ilgili bu metinlerin alındığı eserde (*Maaday-Kara*, Moskova 1973, s. 456-457.) nazım hâlindeki bu parçalar Altay Türkçesiyle verilmediği için, burada Rusçalarını vermeye de gerek görülmemiştir.

22 S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 137.

23 *Altay Baatırlar*, c. II, Gorno Altay 1959, s. 113-152.

24 *Altay Baatırlar*, c. III, Gorno Altay 1960, s. 344-362.

Caş ağaştın büri oñbos,	<i>Yaş ağacın yaprağı solmaz,</i>
Caraş keen Altayda,	<i>Güzel zengin Altay'da,</i>
Altan ayrı ak talaydın	<i>Altmış ayrı ak denizin</i>
Kajat bolgon cakazında	<i>Tepelik yakasında</i>
Ak möñkülü tayganın	<i>Ak zirveli dağın</i>
Mees bolgon edeginde	<i>Meyilli eteğinde</i>
Altın-Ergek baatır	<i>Altın-Ergek bahadır</i>
Azıragan adazı çok,	<i>Besleyen babası yok,</i>
Erkelegen enezi çok,	<i>Sevip, nazlayan annesi yok,</i>
Emdi mında curtap catti.	<i>Şimdi burada yaşadı.</i>

Anlattığı destanları kahramanın zaferi ve mutlu sonla bitiren kayçı bazen destanı bittiği noktada keser, bazen de *Kan-Şüülti* ve *Alıp-Manaş* destanlarında olduğu gibi:

Altın-Şüülti canıp,	<i>Altın-Şüülti dönüp,</i>
Altın-Tonıs abakayıla	<i>Altın-Tonıs hatunıyla</i>
Aydarı çok ırıstu curtay berdi.	<i>Anlatılamayacak kadar mutlu yaşadı.</i>
Uzun dep kıskartpadım,	<i>Uzun diye kısaltmadım,</i>
Kısa dep uzatpadım,	<i>Kısa diye uzatmadım,</i>
Ukkanım oñçozi o idi. ²⁵	<i>Duyduğumun tamamı o idi.</i>
...	
Kısa bolgonın uzatpadım.	<i>Kısa olanı uzatmadım.</i>
Uzun bolgonın kıskartpadım.	<i>Uzun olanı kısaltmadım.</i>
Albatıdan ukkanım bu edi.	<i>Halktan duyduğum bu idi.</i>
Artık kojorım çok turu. ²⁶	<i>Ekleyecek bir şeyim yoktur.</i>
...	

diyerek gelenek içinde neyi öğrendiyse onu anlattığını söyler ve destanı bitirir. Ya da *Maaday-Kara*²⁷ destanında olduğu gibi;

Altay-çörçök bojodı,	<i>Altay destan bitti,</i>
Aydar sözüm tügendi.	<i>Söyleyecek sözüm tükendi.</i>

25 a.e.g., s. 173-186.

26 N.U. Ulaşev, *Alıp-Manaş*, (red. Pasley Samık) Gorno Altay 1985, s. 51.

27 *Maaday - Kara*, Moskova 1973, s. 247.

der ve destanı bitirir. Bazı durumlarda da kayçı destan kahramanıyla kendisinin ayrılmasını tasvir ederek destanı bitirir;

Ol arı bardı,	<i>O öteye gitti,</i>
Men beri keldim.	<i>Ben beriye geldim.</i>
Ol tus cip, tömön bardı,	<i>O tuz yiyip, aşağı gitti,</i>
Men ökpö cip, örlön keldim.	<i>Ben ciğer yiyip, yukarı geldim.</i>
Ol ayrı agaşka minip,	<i>O ayrı ağaca binip,</i>
Agıp sala berdi,	<i>Akıp gidiverdi,</i>
Men ak koyongo minip,	<i>Ben ak koyuna binip,</i>
Can keldim.	<i>Dönüp geldim</i>
Çörçök tügendi. ²⁸	<i>Destan tükendi.</i>

Altay-Türk destanlarının muhtevası umumiyetle; kahramanın yer altındaki Erlik-Bey ve avanesi veya yer üstündeki kötü niyetli kağanlarla olan mücadelesini içerir. Kahraman bu mücadelelerin hepsinden başarıyla çıkar. Altay-Türk destanlarının kahramanları çoğunlukla han veya asiller sınıfındandır. Ekim ihtilâlinde sonra derlenen ve yayımlanan destanlarda hanlara ve beğlere karşı tavırların neticesinde bu destanlar daha çok aktaranların fantazileri yoluyla ve Bolşevik teorisi altında yorumlanmaya çalışılmıştır.²⁹

Kahramanlığın ön plânda olduğu destanların kahramanları olağanüstü görünüşe ve güce sahiptirler. Kahramanların hareketleri tabiattaki diğer varlıkları da etkiler. “Bu kahramanlar bağırса dağ, taş yıkılır, büyük sular dalgalanıp, taşar. Ok atsa akşam attığı ok sabah yere düşer. Kojon söylese ağaçlar başını eğer, akan sular durur, ak kanatlı kuşlar uçup gelir. Güreşse doksan yıl toprağa kimse düşmez, yetmiş yıl kimse yenilmez.”³⁰

Altay-Türk destanlarında kahraman doğduğunda ona *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde olduğu gibi yaşlı birisi ad verir. Meselâ, *Kozın-Erkeş* destanında Ak-Kağan’ın oğluna yaşlı bir erkek, Karatı-Kağan’ın kızına ise yaşlı bir kadın ad verir. Bu bölüm destanda şöyle anlatılır:

28 S.S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 202.

29 Gerhard Döerfer, *Die Literatur der Türken Sübsibirans, Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964, s. 862-885. (Bu makalenin Türkçesi için bk. Gerhard Döerfer, *Güney Sibirya Türkleri Edebiyatı*, çev. Aziz Dağ, *Türk Dünyası Edebiyatı*, (haz. Halil Açıkgöz, İstanbul 1991, s. 114.)

30 S.S. Surazakov, *Kayçı N. Ulağışev*, Gorno Altay 1961, s. 25.

Cajı cüske cede bergen	<i>Yaşı yüze varmış</i>
Caagina cırış tüje bergen	<i>Yanağına buruşuk düşüvermiş</i>
Karıır caji cedip kalgan	<i>Yaşlılık yaşı gelmiş</i>
Katan-söögi bojop kalgan	<i>Sağlam kemikleri yumuřamıř</i>
Aksagal apşıyak ıgıp keldi.	<i>Aksakal ihtiyar ıkıp geldi.</i>
Agař tayagi ıkırt etti.	<i>Ađađ bastonu ıtırt etti.</i>
Ana-mına turup cada	<i>Böylece dururken</i>
Aktu sözün ayda saldı:	<i>Ak sözünü söyledi:</i>
“Baatır kejik er bala	<i>“Yetenekli bahadır ocuk</i>
Ak-kaannıñ uulı edi,	<i>Ak-Kağan’ın ođlu idi.</i>
Erke-Tana enezi edi.	<i>Annesi Erke-Tana idi.</i>
Carınduga* tuttırbas,	<i>Omuzluya tutturmaz,</i>
Caaktuga** ayttırbas,	<i>Yanaklıya söyletmez,</i>
Küçi omok baatır bolzın,	<i>İyi kuvvetli bahadır olsun,</i>
Tili eptü een bolzın.	<i>Tatlı dilli olsun.</i>
Onıñ, elde cürer adı	<i>Onun halk içinde söylenen adı</i>
Közüyke dep carlaızın.”	<i>Közüyke diye anılsın.”</i>
...	
Emegen ıga bazıp keldi,	<i>Yaşlı kadın yürüyüp geldi,</i>
Eptep sözün ayda saldı:	<i>İyi sözünü söyledi:</i>
“Eki kaannıñ suragina	<i>“İki kağanın sorusuna</i>
Karu bererge ne korkıır?	<i>Cevap vermeye niçin korkuyorsunuz?</i>
Eptü caraş at bererge	<i>İyi, güzel ad vermek için</i>
Kalıktanı nege kemziner?	<i>Halkın içinden niçin kimse çıkıyor?</i>
Baltır kejik kıs bala	<i>Yetenekli kız çocuđuna</i>
Karatı-kaannıñ balazı,	<i>Karatı-Kağan’ın çocuğu,</i>
Altın-Sırğa enezi.	<i>Annesi Altın-Sırğa</i>
Albatıda cürer adı	<i>Halk içinde söylenen adı</i>
Bayan dep attu bolzın.” ³¹	<i>Bayan adlı olsun.”</i>

* *Carında* kelimesi gücünü kötüye kullananlara verilen bir sıfat.

** *Caaktu* kelimesi küfürbaz, enebaz, lâf ebesi olan kimseler için kullanılan bir sıfat.

31 *Altay Baatırar*, c. II, Gorno Altay 1960, s. 158.

Türk destanlarının temel motiflerinden olan çocuğu kurdun beslemesi ve çok hızlı gelişmesi, *Ak-Tayçı*³² destanında da görülür. Bu destanda Ak-Bökö'nün oğlunu kuyruğu altmış kulaç uzunluğunda bir kurt kaçırarak besler. Çocuk iki günde anne, üç günde baba diyerek beşiğinden atlar. Güçlü bir yiğit olur. Kurt ona Ak-Tayçı adını vererek elbiselerle birlikte bir at getirir ve serbest bırakır...

Altay-Türk destanlarının kahramanları “yada taşı”nın yardımı veya kendi güçleriyle yağmur, kar yağdırır, fırtına çıkarır veya havayı ısıtabilirler. Kahramanların bu özellikleri *Kan-Büdey* destanında şu şekilde anlatılır:

...	...
Mını ukkan Kan-Büdey	<i>Bunu işiten Kan-Büdey</i>
Teñeriden şunup tüşti.	<i>Gökten anîden indi.</i>
Togus karış kar caadırdı.	<i>Dokuz karış kar yağdırdı.</i>
Açu-koron sook tujürdi. ³³	<i>Çok sert soğuk indirdi.</i>
...	...

Destan kahramanları oldukça inançlıdır da; karşılaştıkları engeller karşısında inançları gereği saçı saçıp, calama* veya kıyıra bağlayarak dağ, su... iyelerine dua edip, onlardan yardım beklerler. Bazen doğrudan bu iyelerin himayesi altına da girerler; *Altay-Buuçay* destanında, sarhoş olan Altay-Buuçay'ı düşmanları öldürürler. Fakat atının da yardımıyla Cer-Ene (Yer Ana) Altay-Buuçay'ı tekrar diriltir.

Kahramanların atları da “ercinelü (kutsal)”dür. Konuşma kabiliyetine sahiptirler. Tehlikeleri önceden sezip, sahiplerini uyarırlar. Veya kahramanların anlayamadığı olay ve gelişmeleri onlara izah ederler. Hatta bazen sahiplerini zor durumdan kurtarırlar. Meselâ; Ulağışev'in anlattığı destanlar içinde en çok sevdiklerinden birisi olan, *Alıp-Manaş*³⁴ destanında Alıp-Manaş'ı atıldığı kuyudan atı Ak-boro çıkarır.

Altay-Türk destanlarında eski Türk hayatına ve bugünkü Anadolu kültürüne dair izler bulmak mümkündür. Bayat boyundan F.N. Çoluhoev'den derlenen *Üç Kulaktu Ay Kara At*³⁵ adlı destanda kahraman öldüğünde kendisiyle birlikte atı-

33 *Altay Baatrlar*, c. I, Gorno Altay 1958, s. 25.

* İyelerden yardım dilemek amacıyla ağaca at kuyruğundan bağlanan kıl parçasına verilen ad.

34 N.U. Ulağışev, *Alıp-Manaş*, (red. Pasley Samık), Gorno Altay 1985, s. 52-78.

35 *Altay Baatrlar*, c. VIII, Gorno Altay 1974 s. 134-186.

nın ve bazı yiyeceklerin de mezarına konulmasını ister. Aynı destanda Anadolu düğünlerinde de görülen geline kuşak bağlama geleneği de şöyle anlatılır:

Kızıl torkonı	<i>Kızıl ipek</i>
Bajına buulaptır,	<i>Başına bağlanmış,</i>
Cajıl torkonı	<i>Yeşil ipek</i>
Beline buulaptır.	<i>Beline bağlanmış.</i>

Altay-Türk destanlarında muayyen bir vezin veya hece ölçüsü yoktur. Mısralar dört ile on altı hece sayısı arasında değişir. Fakat umumiyetle 8’li hece kalıbıyla söylenirler. Bunun yanında 7, 9 ve 11’li hece kalıpları da kullanılır. Kafiyelerde sistemli olmamakla birlikte daha çok yarım kafiye görülür. Destanlarda mısra başı kafiyelerine çok sık rastlanır. Fakat yer yer ikilemeler, kafiye, redif, asonans ve aliterasyonla ahengin sağlandığı, şairane üslûbun yakalandığı bölümler dikkati çeker. Meselâ; *Malçı-Mergen* ve *Kozın-Erkeş* destanlarından seçtiğimiz şu bölümler kayçı Ulagaşev’in şairane üslûbu yakaladığı bölümlerdendir.

Kös cektordı köstöndirgen,	<i>Gözsüzleri gözlendirdi,</i>
But cektordı buttandırğan, ³⁶	<i>Ayaksızları ayaklandırdı,</i>
...	...
Salgan ajın cip oturat,	<i>Koyulan yiyeceği yiyip oturdu,</i>
Urgan arakıların içip oturat, ³⁷	<i>Dökülen rakıları içip oturdu,</i>
...	...
Veya A.G. Galkin’in <i>Maaday-Kara</i> destanını anlatırken söylediği;	
Öşkön odıstı sen kamıstın,	<i>Sönen ateşimizi sen alevlendirdin,</i>
Ölgen boyıstı sen tirgiştin.	<i>Ölen vücudumuzu sen dirilttin.*</i>

Mısralarında aliterasyon, asonans ve mısra içi kafiyelerinin kullanılması ahengi kuvvetlendirmiştir. Bununla birlikte destanlara gelenek içinde çok sık ve hemen her Altay destanında rastlanan ifadeler hâkimdir.

36 N.U. Ulagaşev, “Malçı-Mergen”, *Alıp-Manaş*, (red. Pasley Samık), Gorno Altay 1985, s. 79.

37 a.g.e., s. 149.

* Kahramanın maharetini anlatan bu mısralar “Öşkön ottu tamıskan, Ölgön candı tigisken” (Sönmüş ateşi tutuşturan, Ölen canı diriltten) şeklinde Kırgızların *Manas Destanı*’nda da mevcuttur. Bk. Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tesbit ve Tahliller*, Ankara 1995, s. 886.

Altay-Türk destanlarında tarihî olaylardan hemen hemen hiçbir iz yoktur. Bu destanların coğrafyası da Altay Türklerinin yaşadığı alanla sınırlıdır. Bu coğrafya destanlarda Altay kelimesi ile ifade edilir. Altay tasvir edilirken daha çok güzelliği ve sonsuz bereketi anlatılır. Kan-Şüülti destanında Altay şu alkış sözlerle övülür:

Aştaganı azırganan	Acıkanı besleyen
Arırganı semirtken	Zayıfı semizleten
Aji-tuzı tügenbes Altayıs. ³⁸	Aşı, tuzu tükenmez Altayımız.

Bununla birlikte, Erlik'in yaşadığı yer altı ülkesi mitolojik mekân olan destanlara girmiştir.

Destanlar kayçılardan derlendikten sonra folkloristler tarafından tekrar düzenlendiği için eserlerin dil ve üslup yapısına hatta muhtevasına müdahaleler olmuştur. Meselâ; Ulağışev'den, B. Maskaçakova'nın 1943 yılında derlediği *Boydon - Kökşi* destanının adını kayçı *Ak-Kaan* olarak koyduğu hâlde destan 1960 yılında *Boydon-Kökşi* adıyla yayımlanmıştır.³⁹ Bununla birlikte kayçının eserlerinde bazı kelimelerin Rusçalarının tercih edilmesi de dikkat çekicidir.*

Altay-Türk Destanlarının Teşekkül Devri ve Tasnifi ile İlgili Çalışmalar

Altay-Türk destanlarıyla ilgili olarak, araştırmacıların çelişkili görüşleri vardır. S.E. Malov, bu destanların kendi bütünlüğünü yitirerek küçülmüş parçalar olarak görürken, N.K. Dimitriev de, Altay-Türk destanlarını küçük parçalardan oluşmuş bir bütün olarak kabul eder.⁴⁰

Bu çelişki, destanların teşekkül ettiği devirlerle ilgili araştırmalarda da görülür. B.V. Viladimirtsov, N.K. Dimitriyev, L.P. Potapov ve N.A. Baskakov gibi ilim adamları Altay-Türk destanlarının arkaik izler taşıdığını kabul etmekle bir-

38 *Altay Baatırlar*, c. III, Gorno Altay 1960, s. 173.

39 a.g.e., s.375.

* Yaşayan kam-kayçılardan A. G. Galkin "kayçılar niçin bazı kelimelerin Rusçasını tercih ediyorlar?" sorusuna şu cevabı vermiştir: "Bu kelimelerin bazılarının Altay Türkçesinde tam anlamıyla karşılıkları yoktur; stol (masa) gibi. Bazı Altayca kelimelerin ise Rusçada karşılıkları çirkindir, terbiye sınırlarının dışında anlamlar içerir. Onun için o kelimelerin Rusçası tercih edilir." (İbrahim Dilek, A.G. Galkin'le 17.9.1995 tarihinde yapılmış yayımlanmamış röportaj metninden alınmıştır.)

40 İ.V. Duhov, "Altayski Narodny Geroyçeskiy Epos", *Maaday-Kara*, Moskova 1973, s. 27.

likte, destanların XV. ve XVIII. yüzyıllarda teşekkül ettiği hususunda görüş birliği içindedir.⁴¹ Araştırmacıların müttefik oldukları yüzyıllar, Moğolların Altay bölgesinde hâkimiyet kurdukları döneme rastlar. Baskakov'a göre aynı yüzyıllarda Altaylıların bağımsızlık şuru gelişmiş, bu durum da destanlara aksetmiştir.⁴² Surazkov da, Baskakov'un bu görüşünü teyit eder nitelikte şunları söyler: "Gerçekten de birçok Altay destanı Cungar halkına veya kendi beylerine karşı mücadele ederken ortaya çıkmıştır."⁴³

Buna mukabil S. V. Kiselev, V. M. Jirmunski gibi araştırmacılar da, Altay Türk destanlarının VI. ve VIII. yüzyıllarda teşekkül ettiğini söylerler.⁴⁴ Jirmunski'ye göre Altay-Türk destanları VI. ve VIII. yüzyıllardaki hâlleriyle ancak birer kahramanlık masalıdır. Bunların destan hüviyetini kazanması ise XI. ve XII. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.⁴⁵

Bu görüşlerin dışında A. P. Okladnikov, Altay destanlarının da diğer bütün destanlar gibi ataerkil dönem tam oturduğunda oluştuğunu söyler.⁴⁶ Grebnev ise bütün Güney Sibiry destanlarının teşekkül tarihini dolayısıyla Altay destanlarını taşıdıkları Budist nitelikleri sebebiyle XVI. ve XVIII. yüzyıllar ile sınırlandırılmıştır.⁴⁷

Abdulkadir İnan ise teferruatlı bilgi vermemekle beraber Altay-Türk destanlarının tasvir ettiği tarih meselesinin VII. yüzyılda yaşamış olan Gök-Türkler devrinden bile çok eski bir geçmişin hatırası olarak sayılabileceğini bildirir.⁴⁸ Fakat burada şunu ilâve etmek gerekir ki, Altay Türk destanları muhtevaları ve motifleri itibarıyla Müslüman Türk boyları için arkaik unsurlar barındırıyor olabilirler, fakat bugün hâlâ Şamanist inanca sahip olan Altay Türkleri için bu unsurların bir kısmı arkaik özellik taşımakla birlikte yaşanılan hayatın gerçekleri

41 S.S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 140.

42 N.A. Baskakov, *Altay Folklor i Literatura*, Moskova 1948, s. 4

43 S.S. Surazakov, *Altayski Geroyçeskiy Epos*, Moskova 1985, s. 18.

44 S.S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 141.

45 S.S. Surazakov, *Altayski Geroyçeskiy Epos*, Moskova 1985, s. 23'ten naklen V.M. Jirmunski, *Skaznie ob Alpamişe i Bogaturskaya Skazka*, s. 51.

46 S.S. Surazakov, *Altayski Geroyçeskiy Epos*, Moskova 1985, s. 23'ten naklen A.P. Okladnikov, *Yakutsi Epos (Olonho) i ego Suyaza s Yugom*, s. 275.

47 *Türk Dünyası Edebiyatı*, hzl. Halil Açıkgöz, İstanbul 1991, s. 114.

48 Abdülkadir İnan, *Makaleler İncelemeler*, c. I, Ankara 1991, s. 233.

olarak karşımıza çıkarlar. Bu sebeple bu destanların teşekkül dönemlerini tespit etmek oldukça güçtür. Destanlar yaşadıkları tarih boyunca süzülüp geldikleri zaman dilimlerinden izler taşırlar. Onların birçoğunda değişik zamanların tesiri görülebilir. Destan anlatıcısı yaşadığı çağla ilgili bazı unsurları metne ilâve edebilir. Meselâ kayçı A. Galkin, *Maaday-Kara* destanında defin törenini anlatırken, o sırada bölgede yapılan ünlü Pazırık kurganları kazılarında etkilenmiş ve destana gelenekte olmayan şu mısraları ilâve etmiştir.

Söök salgan mejiginin	<i>Naaşların konduğu mezarın</i>
İçin onun, mönün, bile	<i>İçini gümüş ile</i>
Sırtın onun altınbıla süürteşkeyle,	<i>Dışına altın sürerek,</i>
Elençikke em elebes	<i>Yüzyıllar boyunca bozulmaz</i>
Cajın çakka cayradılbas,	<i>Sonsuza dek yıpranmaz,</i>
Taş örgöö bu tudala,	<i>Taş sarayı yaparak,</i>
İçine cuup salbay kaydık. ⁴⁹	<i>İçine onları defnedip döndük.</i>

Yukarıda zikredilen çalışmaların birçoğunu inceleyen ve bu konuda bir doktora tezi⁵⁰ hazırlamış olan S. Surazakov, Altay-Türk destanlarının arkaik dönemde teşekkül etmeye başladığını, fakat XVII. ve XVIII. yüzyıllara kadar olgunlaşma dönemi geçirdiğini söyler. Surazakov, Altay-Türk destanlarının teşekkül dönemlerini üçe ayırarak, konularına göre şu şekilde tasnif etmiştir.⁵¹

A. Ataerkil Döneme Ait Destanlar

1. Korkunç yaratıklarla mücadeleleri anlatan destanlar (*Kögidey Kökşin le Boodoy Koo, Tektebey Mergen*)

2. Yer altındaki âlemlerle mücadeleyi anlatan destanlar (*Cimey Aru la Şimey Aru, Ak-Tayçı, Kan-Sulutay, Altın-Koo*)

49 S.S. Surazakov, Biografiya Skazitelya A.G. Galkina, "Maaday-Kara" Altayskiy Geroyçeskiy Epos, Moskova 1973, s. 442.

50 S.S. Surazakov, *Etapy Razivitiya Altayskogo Geroyçeskogo Eposa. Doktorskiy Dissertatsiya*, Moskova 1973.

51 S.S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 140-199. Veya aynı konu için bk. S. Surazakov, *Altayski Geroyçeski Epos*, Moskova 1975, s. 23-87.

3. Kahramanın evlenişini anlatan destanlar (*Kan Şüülti, Erke-Koo*)
4. Aile ve söök içindeki ilişkileri anlatan destanlar (*Altay-Buuçay, Alıp-Manaş*)
5. İstilâcılarla mücadeleyi anlatan destanlar
- B. İlk feodal döneme ait destanlar (*Er-Samır, Kan-Kapçıkay, Maaday-Kara*)
- C. Feodal döneme ait destanlar (*Malçı-Mergen, Kögütey, Koozin-Erkeş*)

Altay-Türk destanlarının motif yapısına genel bir bakış

Çalışmamızın bu bölümünde incelediğimiz motifler şüphesiz Altay-Türk destanlarındaki motiflerin tamamı değildir. Biz burada ancak hemen her Altay-Türk destanında karşılaşılabilecek motifler üzerinde durduk.

Olağanüstü Kahraman Motifi

Altay-Türk destanlarında geçen ifadelerle kahraman “alıp bütken” (alp yaratılışlı), “erlü bütken” (er yaratılışlı), “kalaptu bütken” (kalıplı, heybetli yaratılışlı), “omok bütken” (yakışıklı yaratılışlı) olarak tasvir edilir. Kahramanların heybeti daha çok ellerinin büyüklüğü ile anlatılır. Öyle ki Altay-Buuçay destanında Aranay ve Şaranaş kardeşler öldürdükleri Altay-Buuçay’ın parmağını direk yerine kullanarak üzerine çadır kurarlar. Kahramanın elleri calañ, (yazı, ova) gibidir. Kahramanın bu özellikleri yaratılışından gelir, sonradan kazanılmış değildir.

Kayçı N.U. Ulagaşev anlattığı *Alıp-Manaş* destanında kahramanı şu şekilde tasvir eder;

Eki köstiñ ortozında	<i>İki gözünüñ ortasında</i>
Oduş kuçalı koylor turgadıy,	<i>Otuz koçlu koyun duruyor gibi,</i>
Eki carın ortozında	<i>İki omuzunun ortasında</i>
Oduş aygırlı mal turgadıy,	<i>Otuz aygırlı mal duruyor gibi,</i>
Tañ çolmondıy kös çağılat,	<i>Gözü tañ yıldızı gibi parladı,</i>
Koş arkadıy kirbik özöt. ⁵²	<i>Kirpikleri sık orman gibiydi.</i>

52 N.U. Ulagaşev, *Alıp-Manaş* (red. Pasley Samık), Gorno Altay 1985, s. 7.

Kahramanlar idealize edilmiş tiplerdir. Onların mücadeleleri aynı zamanda yeryüzünü kötü güçlerden koruma amacı taşır. *Er-Samır* destanından aldığımız şu tasvir mısralarında olduğu gibi umumiyetle;

Altan kaannın akazı	<i>Altmış kağanın büyüğü</i>
Ceten kaannın başçızı	<i>Yetmiş kağanın başçısı.</i>

veya

Altan kaannın akazı	<i>Altmış kağanın büyüğü</i>
Ceten kaannın artığı	<i>Yetmiş kağanın en iyisi</i>

mısralarıyla yeryüzündeki kağanların en iyisi olarak tanınır. Buna rağmen *Er-Samır* kibirli değildir. Kardeşi Kaan-Mergen'i ararken uğradığı köyde evine girdiği yaşlı bir kadınla kibirlenmeden konuşur.

Karıır caji cada bergen	<i>Yaşlılık yaşı gelmiş</i>
Katan söögü kada bergen	<i>Sert kemikleri katılmış</i>
Kargan öböğön oturdı.	<i>İhtiyar kadın oturuyordu.</i>
Er-Samır baatır kiji	<i>Bahadır kişi Er-Samır</i>
Ot ayagina otura tujüp,	<i>Ateşin yanına oturup,</i>
Camırkabay cakşılaştı,	<i>Kibirlenmeden selâmlaştı,</i>
Caman-cakşızın suraştı.	<i>Hâl-hatur sordu.</i>

Kahramanlar yaratılışındaki heybetinden dolayı bir oturuşta iki geyiğin etini yer, iki tajuur rakı içer. Onun attığı ok dağ yarar. Hareketlerinden tabiattaki diğer varlıklar da etkilenir; kavga ettiğinde dağlar silkinir, sular göğe kadar dalgalanır. Üzülse ay ve güneş üzülür, sevinse ay ve güneş de sevinir. Çok hızlı yol alır. O, yolda giderken dağlar ova olup yatakalır, büyük denizler kıyılarından taşar. Saksagan gibi ötünce saksagan, kuzgun gibi ötünce kuzgun çıkıp gelir. Öfelendiğinde demir gibi şingirdar, gök gibi gürlür.

Kahramanlar aynı zamanda hastaları iyileştirebilir, ölüleri diriltir. *Er-Samur* destanında Kara-Bökö'nün, gözlerini oyduğu Sokor-Kağan'ın gözlerini Kara-Bökö'nün karnından çıkararak yerine yerleştirir ve Sokor-Kağan eskisinden daha iyi görmeye başlar. Ayrıca Kün-Kağan ve Kara-kaltar at tarafından öldürülen kardeşi Katan-Mergen'i de güneşten ve aydan aldığı ilaçlarla diriltir.

Kozın-Erkeş destanında ise kayınpederinin adamı olan Kodur-uul tarafından bütün azaları kesilerek öldürülen Kozın-Erkeş'i diriltmek için eşi Bayım-Sur, Kozın-Erkeş'in kesilen azalarını yıkayıp tekrar birbirine kavuşturur, yer altından çıkan kutsal suyla yıkar, ak arçuul (havlu, bez) ile siler, yeniler. Böylece kesilen organlar tekrar yerli yerine oturur. Fakat Kozın-Erkeş dirilmez. Bu arada Kozın-Erkeş'in amcası olan Baçıkay-Kara gelir ve Kozın-Erkeş'i altmış çeşit ilâcıyla ve ipek arçuuluyla diriltir. Destanlarda ölen kahraman tekrar dirildikten sonra *Kozın-Erkeş* destanında olduğu gibi genellikle kendilerini uykudan uyanmış gibi hisseder ve şunları söylerler:

Oy, men kandyı uzak uyuktadım.⁵³ Oh, ben kadar çok uyumuşum.

Bütün bu olağanüstü özelliklerine rağmen kahramanların fizikî ihtiyaçları da vardır. Bunlardan biri de uykudur. Altay Türkleri uyuyan insanları uyandırmaz, uyurken uyandırmayı da tehlikeli sayarlar. Uyuyan kişi, kendisi uyanmalıdır. Çünkü, uyku sırasında bedenden ayrılan ruh, dışarıdan uyandırma sırasında, tekrar bedene girebilme fırsatı bulamayabilir. Böyle bir durum, o kişi için tehlikeli olabilir, ölebilir. Onun için, ruha rahatça bedene geri dönme fırsatı sağlamak için, uyuyanın uyanmasını beklemek en doğru davranış diye inanılır.⁵⁴ *Er-Samır* destanında ise bu inanışın aksine bir durum görülür. Kahraman eşini kurtarıp, sarayını yıktığı Kara-Bökö'yü ararken bir balbalın dibinde uyuyakalır. Kara-Bökö, Er-Samır'ı uyur hâlde bulur. Ona kamçısıyla vurup, ok atar. Ancak Er-Samır'a zarar veremez. Daha sonra Er-Samır, Kara-Bökö'yü sezerek uyanır. İki kahraman yüzleşir ve kavga başlar.

Türk destanlarında ve *Dede Korkut*'ta kahramanın yatıp uykuya dalması bedîf bir motif gibi kendini gösterir. Hatta uyku "küçük ölüm" olarak adlandırılır. Çünkü uyku, kahramanı ağır gazaba, felâkete salar. Bu görünüşte kahramanın kusurlu yönü gibi verilse de, hakikatte onu denemeden geçirip, güçlü düşman ile yüzleşmek, kahramanlık maceralarına zemin hazırlamak için yapılan bedîf bir vasıtaadır.⁵⁵

53 a.g.e., s. 163.

54 Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1995, s. 70.

55 Şamil Cemşidov, *Kitab-ı Dede Korkud*, haz. Üçler Bulduk, Kültür Bak. yay., Ankara 1990, s. 127.

Düalist Tanrı Motifi (Ülgen Erlik)

Altay yaratılış efsanesine göre, kâinatın başlangıcında yalnızca iki varlık vardır. Bunlar da Tanrı Ülgen ile Erlik'tir.⁵⁶ Dünyayı ve insanı bu ikisi birlikte yaratmışlardır. Altay Türklerinin inancına göre Tanrı Ülgen (Altay-Kuday) gökte, Erlik ise yer altındaki karanlık âleme oturur. Ülgen iyilik, Erlik de kötülük tanrısı olarak kabul edilir. Onun için yeryüzünde iyi de vardır, kötü de.⁵⁷

Dünya yaratılırken Altay-Kuday; düzlükleri, atı, koyunu, faydalı otları, sedir ve kayın ağaçlarını kısaca olumlu kabul edilen varlıkları yaratmıştır. Erlik; dağlık tepelik yerleri, inek, keçi, solucan ve böcekleri, zararlı otları, lâdin ve kavak ağaçlarını ve bunların en iyisi olarak da ayıyı yaratmıştır. Fakat, Altay-Kuday ayının bir parmağını ve aklının bir kısmını alıp insana vermek suretiyle insanı daha üstün kılmıştır. Buna rağmen bugün dahi Altay Türkleri ayıyı kutsal hayvanlardan kabul ederler. Bu yüzden ona doğrudan ayı demek yerine "abaay", "taay", "macalay", "akabıs", "caan karındaş" demeyi tercih ederler.⁵⁸ Aynı durum Erlik için de geçerlidir. Altaylılar her zaman, bilhassa hastalık hüküm sürdüğü zamanlarda Erlik'ten pek korkarlar ve onu "kaal Erlik" somurtkan, inatçı (pos Erlik)⁵⁹ veya "Altığı Oroonnın, Kudayı" (Yer altı Tanrısı), "Caan Örökön" diye tavsif ederler.⁶⁰ Altay-Türk destanlarında Erlik'in adının "Erlik-Biy" olarak geçmesi ona duyulan saygı ve korkunun ifadesidir.

Altay Türkleri diğer tanrılara olduğu gibi Erlik'e de kurban sunarlar. Fakat bu kurbanın sunulmuş sebebi diğerlerinden farklı olarak ona duyulan saygıdan ziyade ondan gelecek belâlardan korunmak amacına yönelik olup kurbanlar ve kurban törenleri de diğer tanrılara sunulanlardan daha basit, hatta Erlik için aşağılayıcı bir mahiyettedir.⁶¹ Esasında Altay Türklerinin inançlarına göre Erlik, tabiatı icabı kendisine arık, sakat ve hasta hayvanlardan kurban sunulmasını istemiş ve bundan hoşlanırmış. Onun ayrıca Ülgen gibi çocukları olduğuna inanılır, erkek çocuklarının adları Karaş, Mattır, Şingay, Kömürkün, Badış Biy, Yabaş, Temir Kan, Uçar Kan, Kerey Kan'dır.⁶²

56 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara 1993, s. 421.

57 Valentina Aleksandrovna Muvtiyeva - Maya Petrovna Çoçkina, *Altay Can*, Gorno Altay 1996, s. 6.

58 a.g.e., s. 6.

59 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara 1991, s. 405.

60 V.A. Muvtiyeva- M.P. Çoçkina, a.g.e., 7.

61 Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 405.

62 Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1995, s. 32.

Altay-Türk destanlarında Erlik çok sık rastlanan bir motif olmakla birlikte Ülgen'e pek rastlanmaz. İyilik tanrısının adı daha çok Üç-Kurbustan olarak geçer. Altay-Türk destanlarında Ülgen adına yalnızca *Kozın-Erkeş* destanında rastlanır. Bu destanda kadın kahraman Bayım-Sur ölen Kozın-Erkeş'i bütün çabalarına rağmen diriltemeyince acı çılgınlık atar. Bu çılgınlık o kadar güçlüdür ki, Erlik ve Ülgen'e kadar ulaşır. Ülgen duyduğu bu çılgınlık karşısında gökyüzünü aralayarak yeryüzüne bakar. Bu bölüm destanda şöyle anlatılır:

Tömön tüşken ad'u komıdal	<i>Aşağı düşen acı, sitemli sözler</i>
Bos-Erlikke ugulup cattu.	<i>Boz-Erlik'e kadar ulaştı.</i>
"Bu kandiy ötkün kıygı boldı?" dep,	<i>"Bu nasıl keskin çılgılık?" diye,</i>
Ülgen le Erlik boylorında aydıjat.	<i>Ülgen ile Erlik kendi kendilerine konuştular.</i>
Ülgen teñerini açıp, cerdi karat. ⁶³	<i>Ülgen gökyüzünü açıp, yeri gözletledi.</i>

Altay-Türk destanlarının birçoğunun muhtevasını da destan kahramanıyla Erlik ve avenesi arasında geçen mücadeleler oluşturur. Bu destanlarda Erlik'le kahramanın karşı karşıya gelmesinin sebebi; Erlik veya yardımcılarından birinin kahramanın bir yakınına yer altına kaçırmasıdır. Destan kahramanı bu mücadeleden her zaman başarıyla çıkan taraftır. Bu kahramanlar Erlik'i yener, fakat öldürmez. Onların Erlik'le mücadelelerinin amacı Erlik'in yer üstüne çıkıp, insanlara zarar vermesini engellemek, onun gözünü korkutmaktır.

Konusunu Erlik'le mücadelelerin oluşturduğu Altay-Türk destanlarında Erlik gücün sembolüdür. Meselâ; *Kan-Kapçıkay*⁶⁴ destanında, *Kan-Kapçıkay* doğduğunda ona ad veren ihtiyar göğsünden çıkarıp okuduğu kitapta çocuğun Erlik kadar güçlü olacağını yazdığını söyler.

Altay-Türk destanlarında Erlik'in tasviri şu şekilde yapılır: "O is gibi kapkardır. Saçı sakalı uzundur. Bıyığı memelerinden, sakalı omuzlarından aşar. İnsan eti yer. Asası insan kemiğindedir. Oğulları, kızları, yardımcıları ve birçok ucubeyle birlikte demir bir sarayda oturur. Tahtı da taşandır."⁶⁵ Bindiği beygir siyah

63 *Altay Baatırlar*, C. II, Gorno Altay 1960, s. 144.

64 *Altay Baatırlar*, C. VIII, Gorno Altay 1974, s. 6-53.

65 S.S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 148.

argımak, döşegi kara kunduz derisindedir. Beli o kadar şişmandır ki hiçbir kuşak yetmez. Göz kapakları bir karış, yüzü kan gibi kırmızıdır. Hiçbir kuvvetin kaldıramadığı şeyleri kaldırır.⁶⁶

G.N. Potanin'e göre muhtevasını Erlik'le mücadelelerin oluşturduğu destanların ilk kahramanları kamlardır. Fakat zamanla bunlar kam kimliğinden ayrılarak birer destan kahramanı olarak kalmışlardır.⁶⁷ S.S. Surazakov ise bu görüşü kabul etmez. Ona göre kamların ve destan kahramanlarının yer altına iniş sebebi farklıdır. Kamlar herhangi bir sebeple Erlik'ten yardım almak için yer altına inerken, destan kahramanları Erlik'le savaşmak için yer altına inerler.⁶⁸

Konusunu Erlik'le mücadelelerin oluşturduğu Altay-Türk destanlarında kahraman yer altına inerek Erlik'le mücadeleye girer, onu yener ve elindeki esirleri kurtarır. Fakat Erlik'in diğer yakınlarını öldürdüğü hâlde Erlik'i öldürmez. Bu durum Tanrının -ki bu kötülük tanrısı da olsa- ölümsüzlüğü ve öldürülemezliği ile ilgili olmalıdır.

Konusunu Erlik ve yer altı güçleriyle mücadelelerin oluşturduğu en ilginç Altay-Türk destanlarından *Ak-Tayçı* destanıdır. Bu destanda doğan bütün çocukları ölen bir ailenin en son çocuğu olan Ak-Tayçı'yı altmış kulaç kuyruklu bir kurt kaçırıp besler ve çocuğu büyütür. Onu tanrıların kızı olan Altın-Tana ile evlendirir. Yıllar sonra artık tam anlamıyla bir bahadır olan Ak-Tayçı'yı getirerek ane ve babasına geri verir. Fakat Erlik, Ak-Tayçı ve ailesini rahat bırakmaz, onu yer altında kızının düğününe davet için sürekli elçiler gönderir. Bunun üzerine Ak-Tayçı yer altına inerek Erlik ve yakınlarıyla savaşa girer, onları yener.⁶⁹

Er-Samır destanında da; Er-Samır kaçırılan eşi ve kaybolan kardeşini aramak için atıldığı serüvende ilk olarak Erlik'in yer üstündeki adamlarını yenerek öldürür. Daha sonra yer altında bulunan Erlik'in yanına iner. Fakat Erlik'e ulaşma-

67 S.S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 148'den naklen G.N. Potanin, *Primeçaniya k "Anaskomu Sborniku"* Omsk. 1916, s. 255.

68 S.S. Surazakov, a.g.e., s. 148.

66 Abdülkadir Inan, a.g.e., s.391.

67 S.S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975, s. 148'den naklen G.N. Potanin, *Primeçaniya k "Anaskomu Sborniku"* Omsk. 1916, s. 255.

68 S.S. Surazakov, a.g.e., s. 148.

69 Ak-Tayçı destanının metni için bk. N.U. Ulaşaşev, *Alıp-Manaş*, (red. Pasley Samık), Gorno Altay 1985, s. 292-342.

dan önce onun koyduğu, fırtına koparan yedi kara kütük, kıyılarından taşan yer suyu, uçsuz bucaksız su üzerine kurulu geçidi ve nihayet Erlik'in kapısında bekleyen altı ve sekiz gözlü iki köpeği calama bağlayıp, süt saçarak aşar ve Erlik'e ulaşır. Erlik'i sarayından dışarı çağırır. Erlik korkar ve dışarı çıkamaz. Bunun üzerine Er-Samır saraya girer. Bundan sonra Erlik şu mısralarla tasvir edilir:

Erin sagalı emçek aşkan,	<i>Bıyıkları memelerinden sarkan,</i>
Caak sagalı cardın aşkan,	<i>Sakalı omuzlarını aşan,</i>
Eki gözü teñistiy	<i>İki gözü deniz gibi</i>
Erlik-Biy aydıp turdı	<i>Erlik-Biy konuştu</i>

Daha sonra Erlik'le Er-Samır kavgaya tutuşur, Erlik'i yener fakat öldürmez. Erlik'in gösterdiği yoldan giderek kardeşini aramaya devam eder.

At Motifi

Dünya ve bilhassa Türk kültür tarihinde atın mühim bir yeri vardır. İbrahim Kafesoğlu Türk maddî kültürünün temelini atın Türkler tarafından ehlileştirilmesi ve demirin işlenmesine bağlar.⁷⁰ Gerçekten de Türk kültür tarihinde at, hayatın her safhasının vazgeçilmez bir unsuru, bir kült olarak karşımıza çıkar. Yuğlarda, şölenlerde, sünnetlerde, evlenmelerde, teamül hukukunda, yer ve insan adlarında, sporda, temsili oyunlarda, tezyini ve plâstik sanatlarda, efsanelerde tesiri görülen at, güzelliği, tenasübü, kuvveti, sürati, tahammül ve insancıl hususiyetleriyle Türklerin gönüllerini fethetmiş bir varlıktır.⁷¹

At sevgisi ve ata verilen değer bütün Türk boylarında olduğu gibi Altay Türklerinde de çok fazladır. W. Radloff, Altay Türklerinin atları için şunları söyler: "Altay atları umumiyetle koyu renktedir, fakat kır atlar da çok bulunur. Yağlılar pek enderdir. Yürüyüşleri kaygındır, rahvanlar az bulunur. Vücudunun güzelliğinden başka, Altay atı sürat ve akıllılığı ile temayüz eder... Muhtelif soylar atlarını tanıyabilmek için, bunların arka butlarına vurulan mülkiyet işareti (tamga) kullanırlar."⁷²

70 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1994, s. 212.

71 Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*, Ankara 1988, s. 426.

72 W. Radloff, *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, MEB. yay. İstanbul 1994, s. 31.

At, Şamanist inanca bağlı Türk boylarında, günlük hayatın bir parçası olmasıyla birlikte Şaman ayin ve törenlerinde de en önemli unsurlardan biri olarak karşımıza çıkar. Şamanların elindeki sopa at figüründendir. Şaman trans hâline geçtiğinde bu sopa ile dans eder. Göğe yaptığı yolculuğundan dönüşte ise kır bir ata biner.⁷³ Ata inanç boyutunda bu derece değer verilmesinin sebebi onun tabiatla içiçe Şamanist Türklere sağladığı faydanın yanında Altay-Kuday tarafından yaratılmış olduğuna dair inancın tesiri de büyüktür.

Altay ve Yakut (Saha) Türkleri Tanrıya kurbanların en iyisi olarak atı kurban ederler. Kurban edilen atın kafatası bir sırtık üzerine konulur, derisi de bir sırtığa geçirilip tıpkı at şekline getirilerek asılır. Buna Altay Türkleri “baydara”, Yakut Türkleri ise “tabık” derler.⁷⁴ Ayrıca Yakut Şamanları hasta tedavi ederken bir at derisini başı güneşe gelecek şekilde yerleştirir, kendisi de bu derinin üzerine oturarak töreni idare eder.⁷⁵

Altay Türklerinin atasözü⁷⁶, bilmece⁷⁷ ve inanışlarında⁷⁸ ... en çok adı geçen hayvanlardan biri attır. Bunların birçoğunda at insanla birlikte zikredilir. Ayrıca Altay Türkçesinde her cins ve renk atın bir ismi vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Kaltar at (kara yağız at), kara kaltar at (koyu renkli kara yağız at), kara küren at (koyu kestane renkli at), kara kilin at (kara parlak tüylü at), kara çoğır at (kara benekli at), cereen at (al renkli at), cereen çoğır at (al benekli at), ceskincek at (ürkek at), cajıg at (terleyen, çabuk yorulan at), celişkir at (iyi koşan at), cügürük at (süratli at),⁷⁹...

Eski Türk inanışında görülen ölen kişinin atıyla birlikte gömülmesi geleneğini Altay Türkleri son yıllara kadar devam ettirmiştir. Son olarak 1940’da Ongüday ilçesinde ölen bir erkekle atı da beraber gömülmüştür.⁸⁰ Altay Türkleri için yüzyıllar boyu değerini kaybetmeyen at, Altay Türk sözlü edebiyatında;

73 Bilge Seyidoğlu, *Mitolojik Dönemde At, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul s. 91-92.

74 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1954, s. 101.

75 Fuzuli Gözelov-Celal Memedov, *Şaman Efsaneleri ve Söylemeleri*, Bakü 1994, s. 137.

76 Ragıp Hulusi Özdem, *Altay Türklerinin Atasözleri, Halk Bilgisi I*, 1928, s. 122-123.

77 Klara E. Ukaçina, *Altay Tabışkaktar*, Gorno Altay 1981, s. 59-62.

78 M.V. Aleksandrovna, M.P. Çoçkina, *Altay Can*, Gorno Altay 1996, s. 191-200.

79 Altay Türkçesindeki at kültürü ile ilgili bu kelimeler Altay Türklerinden leksikolog Doç. Dr. Nina Yayımov’a’dan alınmıştır.

80 Nina Şatinova, “Altaylıların Yaşamında ve Folklorunda At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995, s. 318.

Tüşte bolzo kanadım
Tünde bolzo nökörim.

Gecede kanadım
Gündüzde ise arkadaşım.

şeklinde ifadesini bulmuştur.

Altay-Türk destanlarında çoğunlukla kahraman ve atı aynı gün doğar. *Ma-
aday-Kara* destanındaki kahraman olacak çocukla aynı günde dört kulaklı, gri
renkli bir tay dünyaya gelir. *Altay-Buuçay* destanında ise kahramanın karşılaştı-
ğı bütün zorlukların nedeni, kendi atını dinlememesinden kaynaklanır. At savaş
alanında yaralanan kahramanı kenara çeker ve çeşitli bitkilerle tedavi eder. Des-
tanda at yere yatarak kar yağdırabilir ya da havayı soğutabilir, don değiştirerek
insana, ceylana, kuşa dönüşebilir.⁸¹ *Er-Samır* destanında kahramanla atı aynı an-
da şekil değiştirmiş, tüyleri dökülmüş, kötü görünümlü bir at şekline dönüşmüş-
tür. Ayrıca Altay-Türk destanlarında kahraman at sütü saçarak ve at kılı bağla-
yarak iyelerden yardım alıp, bazı zorlukları aşar.

Schiefner'in kaydettiği gibi Altay-Türk destanında kahramanla atının ismi al-
literasyon teşkil eder.⁸² Diğer destanlarda istisnaları görülmekle birlikte *Er-Sa-
mır* destanında at ile sahibinin ismi arasında tam bir aliterasyon vardır. Bu ko-
nuda bizim Schifner'den farklı olarak tespit edebildiğimiz bazı örnekler şunlar-
dır:

Atın İsmi	Sahibinin İsmi
Baybarak	Bay-Çookır
Oçı-Bal	Oçı-Ceren
Kan-küler	Kara-Küren
Er-Samır	Ak-Sarı
Katan-Mergen	Kara-Kaltar
Kara-Bökö	Kara-Corgo
Çotpo-Küren	Çodon-Çookır
Patpa-Küren	Paspa-Çookır
Altın-Çabar	Altın-Bökö

81 a.g.e., s. 319.

82 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1991, s. 183'den naklen Schiefner, Heldangasen, *Minuss Tataren*, San Petersburg 1989, s. XV.

Altay-Türk destanlarında atların isimleri umumiyetle donlarıyla ilgilidir. Kahramanlar da atlarıyla beraber tanıtılırlar. Bu durum *Er-Samur* destanında şu şekilde görülür.

Ak-boro atka mingen	<i>Ak-Boro ata binen</i>
Ak-Bökö dep baatır kiji	<i>Ak-Bökö adlı bahadır kişi.</i>
....	
Ak-sarı atka mingen	<i>Ak-sarı ata binen</i>
Er-Samır dep uul bolgon	<i>Er-Samır adlı oğul oldu.</i>
....	
Kara-kaltar atka mingen	<i>Kara-kaltar ata binen</i>
Katan-Mergen körünüp keldi	<i>Katan-Mergen görünüp geldi.</i>

Altay-Türk destanlarından *Kozın-Erkeş* destanında bir yabancı çocuğu tanımak için ona şöyle bir soru sorar:

“Ak-boro atka mingen	<i>Ak-boro ata binen</i>
Ak-Bökönin balazı sen be?” ⁸³	<i>Ak-Bökö’nün çocuğu sen misin?”</i>

Kahramanın atıyla beraber zikredilmesine *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde de rastlanır. Meselâ, “Kongur atlı Kazan”, “Kazan Bey’in inagı boz aygırlu Böyrek”, hatta efsanevi Hızır’a bile “Boz atlı Hızır” denir.⁸⁴

Altay-Türk destanlarında kahramanlar umumiyetle bir ata sahiptirler. Fakat Altay-Buuçay destanında Altay-Buuçay’ın üç atı vardır; o ava giderken Bay-Çookur, hayvanlarının yanına giderken Kayçı-cereen, savaşa giderken ise Kamçı-cereen adlı atına biner. Altay-Buuçay destanında karısı ve kızının ihanetiyle düşmanları tarafından öldürülen Altay-Buuçay’ı tekrar diriltmek için atı Kamçı-cereen büyük bir mücadele verir. Manevî güçlerden yardım alır, Altay-Buuçay’a eş bulur, destan âdeta Kamçı-cereen atın sahibi için gösterdiği sadakat üzerine kurulmuştur.

Kökin-Erkey destanında da, Kökin-Erkey, Kök-çookır ve Temir-çookır adlı iki ata sahiptir. *Er-Samır* destanında ise şahıs kadrosunun yanında vak’aların bi-zatıhi içinde yer alan, vak’aların gelişimine tesir eden üç tane at vardır. Bunla-

83 Altay Baatırlar, c. II, Gorno Altay 1960, s. 116.

84 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1991, s. 182.

rın ilki ve en önemlisi Er-Samır'ın atı ercine (kutsal) sıfatlı, altın görünümlü Ak-sarı'dır. Destan boyunca Er-Samır ve atı hiç ayrılmaz. O yolda giderken yerin tozu göğe çıkar, göğün bulutu yere düşer. Zor durumlarında Er-Samır'a yardım eder. Sahibinin anlayamadığı durumları ona izah eder. Er-Samır kavgaya girdiğinde o da düşmanların atlarıyla kavga eder. Atın düşmanın atıyla kavga etmesi Kiziroğlu Mustafa Bey Hikâyesi'nde de görülür. Bu hikâyede Kiziroğlu Mustafa Bey, Köroğlu ile kavga ederken atı da Köroğlu'nun atıyla kavga eder.⁸⁵

Er-Samır destanında karşımıza çıkan diğer atlar, Katan-Mergen'in atı Kara-kaltar ile Erlik'in ortanca damadı Kara-Bökö'nün kaltar donlu atıdır. Bu atlar da Ak-sarı gibi bazı güçlere ve sezgi kabiliyetine sahiptirler. Kara-kaltar sahibi Katan-Mergen insanlara zulme başlayınca Kün-Kağan'la anlaşarak sahibini öldürür. Kara-kaltar'ın bu hareketi onun aynı zamanda ahlakî ve insanî değerler taşıdığını gösterir. Kara-Bökö'nün kaltar donlu atı ise Er-Samır'ın sahibinin sarayını yıktığını ve tehlikeyi önceden hisseder; yavaşlamak ve ayağını sürçmek suretiyle sahibini uyarır. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde de kahramanın atı tehlikeyi sezince ayağını yere vurmaya veya yularını çekmek suretiyle sahibini uyarmaya çalışır.⁸⁶

Altay-Türk destanlarında atlar sahipleri gibi çok heybetlidirler. Bu yüzden kahramanlar atlarına ancak birkaç sıçrayışta binebilirler. Er-Samır'ın atına binmesi destanda şöyle anlatılır:

Üzenini çöyö teep, Üzeniyi çekip teperek,
Üç temdenip atka minet. Üç sıçrayışta ata bindi.

Altay-Türk destanlarında at ve atın bağlandığı "çakı" adı verilen direk aynı zamanda atın sahibinin sosyal durumunu ve itibarını da gösterir. Er-Samır destanında kahramanın ve iyi tiplerin at bağlanan direkleri daima altı boğumludur. Bunun yanında kötü tiplerin çakıları ise kavala veya bir düdüğe benzetilir. Maaday-Kara destanında da kahramanın çakısı yer altından göğün üstüne dek uzanır. Bu çakının alt ve üst kısmını yerin altı ve üstündeki tanrılar kullanır. Kahramanın payına ise çakının yeryüzündeki kısmı düşer. Kahramanın çakısını Tanrılarla paylaşması ona bir ilâhîlik kazandırır.

85 Salih Turhan, Kubilay Dökmetaş ve d., *Notalarıyla Türkülerimiz ve Hikâyeleri*, Ankara 1996, s. 135.

86 Hasan Köksal, *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara 1984, s. 134'den naklen Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973, CDXXXVI - CDXXXVIII.

Altay-Türk destanlarında atla ilgili olarak en çok geçen isimler şunlardır; *baytal, cal, kuyruk, tokım, eer, üygen, kuyuşkan, kolon, üzeni, çılbur, tiskin, çakı, kamçı*. Atla ilgili fiiller ise şunlardır: “*attan-, buula- kazala-, mañta-, min-, cel-, cort-, otod-, sok-, temden-, tokto-, tüt-, eerte-, kamçıla-, karayla-*”.

Ay ve Güneş Motifi

Türk mitolojisi ve düşüncesinde ay ve güneş çok önemli bir yer tutar. Çin Vak'anivüsleri tarafından Hunlarda edilen Gök Tanrı, güneş, ay, yer-su, atalar ve ölümler kültü Türk kavimlerinde, muhtelif kültürlerin tesiri altında kalmalarına rağmen son devirlere kadar devam ettirilen kültürlerdir.⁸⁷ Ay ve güneş kültürüne 762 yılında Mani dinini kabul eden Uygur Türklerinde de rastlanır. Uygurlar tanrı kelimesinin başına *Kün, Ay, Kün-ay* kelimelerini ilâve ederek *Kün Tengri, Ay Tengri, Kün-Ay Tengri* kavramlarını oluşturmuşlardır.⁸⁸ Müslüman Türklerden Mişer ulusu da güneşle yemin ederler.⁸⁹

Yaşar Kalafat, Türk inanç sisteminde ay ve güneşin tanrı ve tanrıça olarak kabul edilmediğini belirterek şunları söyler. Türkler güneşin koruyucu vasfını dik-kate alarak, aynı vasfın kendisine Tengri tarafından verildiğine inandıkları kağanlarını güneşe nispet etmişlerdir. Yani koruyuculukta, kağan güneş gibidir inancıyla her ikisine de hürmet edilmiştir. Kağan da, güneş de, Türk hayatında kötülüklerle mücadele eden, bereketi sağlayan, huzuru temin eden unsurlardır. Kağanın güneşe ve aya nispeti de aynı koruyuculuk vasfını taşımasından kaynaklanıyor.⁹⁰

Türk düşüncesinde güneş sıcaklığın, ay soğukluğun sembolü olması hususiy-le güneş dişi, ay da erkek olarak tasavvur edilmiştir. Abdülkadir İnan'a göre, Encam-ı Semaviye içinde en merhametlisi ve hayatın menbaı olan güneş ilâhe (Güne) dir. Hayatımızda güneşe göre ehemmiyeti çok olmayan soğuk yüzlü ay ise ilâh (Ay ata) dir.⁹¹ Ay için Anadolu'da “Ay Dede” tabirinin kullanılması bu durumla ilgili olsa gerektir. Aynı durum Altay alkış sözlerinde açıkça görülür.

87 Abdülkadir İnan, *Tarilte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1954, s. 1.

88 Harun Güngör, “Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine”, *Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, Ankara 1996, s. 36.

89 Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 29.

90 Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1995, s. 37.

91 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1991, s. 275.

Örö turgan Ak-Burkanım!	<i>Yukarıda duran Ak-Burkan'ım!</i>
Aylu-kündü teñerim!	<i>Aylı, güneşli göğüm!</i>
Örö turgan kудayım!	<i>Yukarıda duran tanrım!</i>
Erten çıkkan kün-enem,	<i>Sabah doğan güneş annem,</i>
Eñir çıkkan ay-adam. ⁹²	<i>Akşam doğan ay atam.</i>
...	...

Hun Türklerinde en kutsal yön güneşin doğduğu doğu yönüdür. Ay ise batının sembolüdür. Fakat Altay-Türk destanlarında durum biraz değişiktir. "... Teletürklerine göre ise: Ay kuzeyin; güneş de güneyin sembolüdür. Çünkü Gök Kartalı'nın sol kanadı ayı, sağ kanadı ise güneşi örtüyordu. Bununla beraber kartalın başı doğuya bakıyordu... Ay, karanlıklar ile geceler diyarı kuzeyin; güneş de aydınlığın, dolayısıyla güneyin sembolü idi."⁹³

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü bulunduğu eski çağlardan beri malumdur. Altay kamlarının davullarında güneş, ay ve yıldız ... resimleri bulunur.⁹⁴ Yine bu kamlar göğe yaptıkları yolculuklarında, altıncı gökte aya, yedinci gökte ise güneşe secde ederler.⁹⁵ Ay ve güneşe yapılan ibadet Altay Türklerinin alkış sözlerinde şu şekilde görülür:

Ak-Burkanga albatım	<i>Ak-Burkan'a halkım</i>
Ay ebirip mürgüylük!	<i>Ay etrafında dönerek dua ederiz!</i>
Kurbustanga albatım	<i>Kurbustan'a halkım</i>
Kün ebirip mürgüylük! ⁹⁶	<i>Güneş etrafında dönerek dua ederiz!</i>
...	...

Aynı zamanda Altay Türklerinin önemli günlerinin tespitinde ay önemli bir yer tutar. Çaga ve Cılgayak bayramlarının kutlanılma vakti geldiğinde ayın hilâl şeklini alması beklenir. Ay beklenen vakitte doğmaz veya hilâl şeklini almazsa Erlik'in elçisi Celbegen'in ayı tuttuğuna inanılır. "Ay karıgıp turu" denilen böy-

92 E.E. Yamayeva- K.E. Ukaçına, *Altay Alkıştar*, Gorno Altay 1993, s. 27.

93 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, Ankara 1995, s. 187.

94 Abdülkadir İnan, *Tarih ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1954, s. 64.

95 a.g.e., s. 107.

96 E.E. Yamayeva- K.E. Ukaçına, a.g.e., s. 28.

le zamanlarda, ayı Celbegen'in elinden kurtarmak için, it havlatılıp, kap-kacak dövülmek suretiyle gürültü çıkararak Celbegen'i korkutup ay kurtarılmaya çalışılır.⁹⁷ Anadolu'da da "ayın ve güneşin tutulmaları hâllerinde her yerde, bu felâketin giderilmesi için çarelere başvurulur: Davul ya da başka çeşitten gürültü çıkaran şeylere (teneke, vb.) vurularak, tüfek atılarak ayı, güneşi tutan kötü varlıklar (ejder, cadı-karı, vb.) korkutulur."⁹⁸

Altay Türkleri ayın ve güneşin kutsallığına inanırlar. Ay çıktığı zaman ona dualar edilir, arçın alaslanır. Bu tören esnasında erkekler börtüklerini çıkarırlar, kadınlar ise saçlarını ve ayaklarını görünmeyecek şekilde kapatırlar. Erkekler dua ederken diz çökerek iki ellerinin içini birleştirirler. Duadan sonra ise sol ellerini göğüslerinde tutarak sağ elleriyle başlarını sıvazlayıp, 2, 4 veya 6 kez baş eğerler. Kadınlar ve genç kızlar ise dua ederken saçlarını iki örgü şeklinde örerler, örgülerini uçlarına kadar sıvazlarlar ve iyi dilekte bulunurlar.⁹⁹ *Er-Samır* destanında da kahraman Erlik'e karşı sefere çıkarken ve bu seferden zaferle döndükten sonra aya ve güneşe secde eder, onları saygıyla selâmlar. Bu durum destanın üç yerinde (487, 1728, 1875. mısralar) "Ayga küngü bajırıp turat" (Aya güneşe secde etti) mısrasıyla anlatılır. Bahaeddin Ögel, Cengiz Han'ın da doğan güneşe karşı üç kez diz çökerek selâm verdiğini kaydeder.¹⁰⁰ Bu durum herhâlde Ögel'in kaydettiği gibi ay ve güneşin yiğitleri görüp, koruduğuna dair inanıştan kaynaklanır.¹⁰¹

Türk düşüncesinde ay ve güneş güzelliğinin de sembolüdür. Anadolu'da bilhassa kadın güzelliği tasvir edilirken, ay yüzlü, ay gibi parlak, ay parçası... deyimleri hâlen kullanılmaktadır. *Er-Samır* destanında da durum böyledir. Destandaki gelin ve kızların güzelliği;

Arı körzö ay keberlü

Bir yanından bakınca ay şekilli

Beri körzö kün keberlü

Öbür yanından bakınca güneş şekilli

...

97 a.g.e., s. 17.

98 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*, İstanbul 1984, s. 18.

99 A. V. Muhtiyeva - M.P. Çoçkina, *Altay Can*, Gorno Altay 1996, s. 14.

100 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 191.

101 a.g.e., a.y.

mısralarıyla tasvir edilir. Günlük hayatta kullanılan eşyalardan (tajuur, zırh, elbise...) bahsedilirken “Ay bildirlü, kün bildirlü” (Ay desenli, güneş desenli) tasviri çok sık yapılır. Bununla birlikte kağan saraylarının ve at direklerinin ihtişamı da güneşe ve aya karşı duruşu, parlamasıyla anlatılmaya çalışılır.

Altay Türk kayçılık geleneğinde bazen destancı, destanı anlatmaya başlamadan önce ayı ve güneşi kendisini dinlemeye çağırır. Kayçı A.G. Galkin, *Kan-Kaçıkay* destanını anlatmaya başlamadan önce şunları söyler:

Uzun tündü öy kıskartıp,	<i>Uzun geceli zamanı kısaltıp,</i>
Men kaylayın, tında, bala,	<i>Ben anlatayım, dinle, bala,</i>
Orı kulakla ay tındazın	<i>Sağ kulakla ay dinlesin</i>
Sook tınış tartıp kelip,	<i>Soğuk sesi çekip gelerek,</i>
Solun çörçök ugup alzin.	<i>Yeni destan dinlesin.</i>
Sol kulakla kün tındazın,	<i>Sol kulakla güneş dinlesin,</i>
İzü tınış tartıp kelip,	<i>Sıcak sesi çekip gelerek,</i>
Ülgerimdi tındap barzın. ¹⁰²	<i>Şiirimi dinlesin.</i>

Türk destanlarında Ay-Han ve Gün-Han isimlerine çok sık rastlanır. Bunlar hiç şüphesiz gökte yaşayan mitolojik kişiler değillerdir.¹⁰³ Bu adlandırma hanların hâkimiyet ve kuvvet derecesini göstermek için yapılmış olmalıdır. *Er-Samır Destanı*'nda olduğu gibi birçok Altay Türk destanında da Ay-Han ve Gün-Han isimlerine rastlanır. Bu unsur muhtemelen ay ve güneşin Altay inançlarında bugüne göre daha kuvvetle yer aldığı dönemlerden kalmadır.¹⁰⁴ Bu destanların birçoğunda Kün-Kaan, ilâç veya ölünün diriltilmesiyle birlikte geçer. *Er-Samır* destanında Kün-Kaan ölen Katan-Mergen'i ilâçlarıyla diriltmek ister, fakat başarılı olamaz. Bu durum karşısında *Er-Samır* ölen kardeşini aydan ve güneşten aldığı ilâçlarla diriltir. *Altayın Sayın Salam*¹⁰⁵ destanında ise ölen kahramanı Kün-Kaan'ın kızı diriltir.

Altay-Türk destanlarında yeryüzünün hususiyle Altay'dan bahsedilirken “Aylu-Kündü Altay” (Aylı güneşli Altay), Erlik'in yer altındaki yurdundan ise

102 *Altay Baatırlar*, c. XII, Gorno Altay 1995, s. 9.

103 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 200

104 *Altay Baatırlar*, c. I, Gorno Altay 1959, s. 272.

“Ay alıs” (Aysız yer), “Kün alıs” (Güneşsiz yer) şeklinde bahsedilir. Dolayısıyla destanda ay ve güneş yer altını ve üstünü ayıran en belirgin unsur olarak karşımıza çıkar.

Dağ İyesi Motifi

Altay Türklerinin inancına göre tabiattaki birçok varlığın (dağ, ateş, su, ağaç...) “ee” (iye) denilen ve fizikî olarak insan şeklinde tasavvur edilen sahibi veya koruyucu ruhu vardır. Altay Türkleri için bu iyeler içinde en önemlisi hiç şüphesiz Altay iyesidir. Altay Türkleri onu “Ak-boro ata binen, ak giyimli olarak tasavvur ederler. O yalnızca iyi kalpli insanlara görünür.¹⁰⁶

Tabiattaki bu unsurlar Şamanistler için yalnız coğrafi isimler değil fakat konuşan, duyan, evlenen ve çocuk sahibi varlıklardır. Bir Şamanistin dağlardan ve ırmaklardan bahsettiğini dinlerken bunun gözle görülen dağlardan ve sularından mı, yoksa bu coğrafi isimleri taşıyan insanoğullarından mı bahsettiğini fark etmek güçtür; ruh-bizzat dağdır, dağ bizzat ruhtur.¹⁰⁷ İbrahim Kafesoğlu’na göre fizikî çevrede rastlanan dağ, deniz, ırmak, ay, yıldızlar, güneş... gibi unsurlara kutsiyet atfedilmesinin temelinde bunlara duyulan hayret, korku ve saygı hisleri vardır.¹⁰⁸

Altay Türklerinin düşünce ve inancında mühim bir yer tutan iyeler kayçılık geleneğinde de önemli bir yere sahiptir. Kayçı bazen bu iyeleri şu şekilde kendisini dinlemeye davet eder.

Cer eezi Cebelek emeen	<i>Yer iyesi ihtiyar kadın Cebelek</i>
Cedip kelip kojo otuzın.	<i>Gelip yanımıza otursun.</i>
Ces müüsti Cereen buka	<i>Bakır boynuzlu Cereen boğa</i>
Adın minip, kelip barzın.	<i>Atına binip gelsin.</i>
Köl eezi köldü emeen	<i>Göl iyesi göllü ihtiyar kadın</i>
Köndüre kelip çörçök uksın. ¹⁰⁹	<i>Yukarı çıkıp destan dinlesin.</i>

¹⁰⁵ a.g.e., s. 83.

¹⁰⁶ E.E. Yamayeva- I.B. Şincin, *Altay Kep - Kuuçındar*, Gorno Altay 1994, s. 109.

¹⁰⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1954, s. 51.

¹⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 42-43.

¹⁰⁹ *Altay Baatırlar*, c. XII, Gorno Altay 1995, s. 9.

Bugünkü Şamanist Türk boylarında görülen bu inanış eski Türk yazıtlarında “yersub” adı altında toplanmıştır.¹¹⁰ Bu inanışın izlerini Anadolu’da da görmek mümkündür. Toroslarda yaşayan Türkmenler için suların ve dağların sahipleri daima bir anadır. Zamantı Çayı’nın sarı saçlı, gök gözlü kızı da bu meyandadır. Yılda bir gün delikanlı kurban isteyen bu kız çayın hakikî sahibi yani anasıdır.¹¹¹ Aynı durum Japon düşüncesinde de görülür. Japon inanışına göre dağ tanrısı beyaz sakallı ve yaşlı bir adamdır.¹¹²

Ayrıca Şamanist inanca bağlı her Türk boyu veya kabilesinin mukaddes saydığı ve onun ruhuna kurban adadığı, ayin ve törenler düzenlediği bir dağ vardır. Meselâ, Tonjoon söğünün (boyunun) dağı Babırgan, Küzen soyunun dağı ise Solov’dur.

Altay Türkleri herhangi bir sebeple dolaşırken dağ iyesini rahatsız etmemek için mümkün olduğunca sessiz olmaya gayret eder. Bununla birlikte yüksek dağ geçitlerini aşarken dağların kendilerine geçit vermesi, yolculuklarının rahat geçmesi için dağ zirvelerindeki ağaçlara kıyıra veya calama bağlayıp, saçı saçıp, alkış sözler söylerler. Bu şekilde dağ iyesini memnun ettiklerine inanırlar. Bu gibi durumlarda söylenen alkış sözlerden bir tanesi şöyledir:

Tal cakalu talaylar,	<i>Söğüt yakalı denizler,</i>
Taş cakalu taygalar,	<i>Taş yakalı dağlar,</i>
Altın sindu Altayım	<i>Altın gövdeli Altay’ım</i>
Amırgu ündü tuularım.	<i>Amırgı sesli dağlarım.</i>
Şuurmakka tutturbagar,	<i>Boraya tutturmayınız,</i>
Talaydan keçü beriger!	<i>Denizden geçit veriniz!</i>
Şuurganga tutturbagar,	<i>Kar fırtınasına tutturmayınız,</i>
Taygadan aju beriger! ¹¹³	<i>Dağdan geçit veriniz!</i>
...	...

110 Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 48

111 İ. Rıza Yalçın, “Su, Ağaç, Dağ, Taş Hakkında İnanışlar”, *Türk Folklor Araştırmaları*, İstanbul 1949, s. 59.

112 Mikiko Uehara, “Japon Masallarında Olağanüstü Karakterler”, *Milli Folklor*, c. 4, s. 28, Ankara 1995, s. 58.

113 E.E. Yamayeveva - K.e. Ukaçina, *Altay Alkışlar*, Gorno Altay 1993, s. 103.

Altay dualarında “Güneş dolaşmaz çelik dağ; ay dolaşmaz altın dağ” denilerek de dağların büyüklüğü ve kutsallığı anlatılmak istenir.¹¹⁴

Potapov’un kaydettiğine göre, Ülgen’in Ar-Kanım adlı oğlunun adı dağ iyelerine de ad olarak verilmiştir. Kumandılar dağ iyesine “Cış eezi Kanım” derler.¹¹⁵ Buna rağmen dağ iyesi anlatılan efsanelerde kadın veya güzel bir kız şeklinde tasvir edilir. Dağ iyesine niçin dua edilip, hürmet gösterildiği bir Altay efsanesinde şöyle anlatılır: “Üç arkadaş ava çıkarlar. Arıskan adlı bir dağa gelirler. Bu dağa çıkmaları üç gün sürer. Birkaç gün bu dağda avlandıktan sonra bir gece kopuz ve topşuur çalarak destan söylerlerken dağın hayvanları toplanıp onları dinlemeye gelirler. Fakat gece avlanmak, hayvan öldürmek uğursuz sayıldığı için avcılar hayvanlara dokunmazlar. Bu arada etraftaki dağların iyeleri de gelerek anlatılan destanı, çalınan topşuuru ve kopuzu dinlerler. Onlardan sonra Arıskan dağının iyesi olan genç kız da gelir. İyeler duydukları destanı çok beğenirler. Avcılara avlarında yardımcı olurlar.

Bir süre sonra üç avcıdan ikisi geri döner. Birisi avlanmaya devam eder. Bir gün dağda kalan avcının ayağı kırılır. Birden hava soğur, kar yağar. Şaşırıp kalan avcı bir yere ateş yakıp oturur. Bir süre sonra yanına çok güzel bir kız gelir. Bu kız daha önce kendisini dinlemeye gelen dağ iyesidir. Avcıya kırılan bacağını iyileştireceğini fakat avcının da kendisine eş olması gerektiğini söyler. Avcı çaresiz bu isteği kabul eder. Birlikte yaşamaya başlarlar. Dağ iyesi, avcıya iyi avlayabilmesi için dağ iyelerine destan ve şu alkış sözü söylemesi gerektiğini söyler.

Karbayışkan budaktu	<i>Kendine çeken engelli</i>
Kara cış agaştı,	<i>Kara orman ağaçlı,</i>
Kara caas taygam	<i>Kara büyük dağım</i>
Kandiy bir ülüüñdi	<i>Herhangi bir parçanı (hisseni)</i>
Kara canıs mege	<i>Yalnızca bana</i>
Küünzep iyeten bolzoñ.	<i>Gönül rızasıyla göndersen.</i>
Ajuuña baş bolzın,	<i>Zirvelerine baş olsun,</i>
Agın suuga baş bolzın!	<i>Akan suyuna baş olsun!</i>

114 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, Ankara 1995, s. 430.

115 L. P. Potapov, *Altayskiy Şamanizm*, Leningrad 1991, s. 148.

Bir süre sonra evlerine dönen iki avcı tekrar bu dağa geldiklerinde bıraktıkları arkadaşlarının dağ iyesiyle yaşadığını görürler. Arkadaşlarının şeytanla yaşadığını düşünerek, onu vurup yaralarlar. Alıp evine götürürler. Daha sonra vurulan avcı başına gelenleri anlatır. Bunun içindir ki dağa çıkan avcılar yanlarında bir kayçı götürürler ve dağ iyesine dualar ederler.”¹¹⁶

Dağ iyesiyle ilgili anlatılan bir başka efsane de şöyledir: “Dağ iyesinin uzun, büyük memeleri vardır. O, gece vakti dağa gelen kişiyi kendisine eş yapmak ister. Bunu bilenler dağ iyesinin her iki memesini alttan tutarak başının üstünden geriye atar. Bu durum karşısında dağ iyesi:

– Senden bana eş olmaz diyerek, çıkıp gider.

Ne zaman ki kişi dağ iyesine tutulur da ona böyle davranmazsa, dağ iyesine teslim olur. Kendinden geçer. Kam gibi davranmaya, dört bir yanda gezmeye başlar. Sonra da

– Ben dağın içine girdim, der. Yemeden içmeden kesilir ve ölür.”¹¹⁷

Altay-Türk destanlarından *Er-Samır* destanında dağ iyesi bir kez karşımıza çıkar. *Er-Samır* yolculuğu esnasında sisle kaplı, geçilmesi zor bir dağ görür. Bu durum karşısında şaşırarak *Er-Samır*'a atı Ak-sarı “tayga eezi” (dağ iyesi)'nin kendisini yabancıladığını bu yüzden yolunu kötüleştirmeyi düşündüğünü söyler. Fakat dağ iyesiyle herhangi bir mücadele olmaz. Tanrı onların yolunu düzeltir ve yollarına devam ederler. *Er-Samır*, *Erlık*'i yendikten sonra evine dönerken, yurdunu uzaktan görünce, atından inerek dağlara taşlara şu şekilde dua eder.

Ak sümerlü tuularına

Ak zirveli dağlarına

Adınañ tüzüp mürgüdi.

Atından inip dua etti.

İyelere dua etme motifi *Alıp-Manaş* destanında da görülür. Bu destanda *Alıp-Manaş*'ın atı ak-boronun iyelere dua etmesi şu şekilde anlatılır:

116 E.E. Yamayeva - I.B. Şincin, *Altay Kep-Kuuçındar*, Gorno Altay 1994, s. 119.

117 Fuzuli Gözelov - Celâl Mehmedov, *Şaman Efsaneleri ve Söylemeleri*, Bakü 1994, s. 36.

Ol cerdin tuularına	<i>O yerin dağlarına</i>
Agıp tüşken suularına	<i>Akıp düşen sularına</i>
Calın cayıp mürgüdi. ¹¹⁸	<i>Yelesini yayıp dua etti.</i>

Er-Samır ve diğer Altay-Türk destanlarında zikredilen dağlar avı bol olan ormanlar olması hasebiyle “tuu” kelimesi yerine bazen “tayga” kelimesi kullanılır. Radloff’a göre ise *tayga* kelimesi avı bol olan kayalık dağlara verilen adıdır.¹¹⁹ Bu dağlar *Ak* ve *Gök* dağlar olarak tavsir edilir. Yalnızca bazı durumlarda kahramanın önüne engel olan dağlar “kara” kelimesiyle birlikte kullanılır. Buna rağmen bu dağları aşmak kahraman için güç değildir. Dağlar kahramanın önünde ova gibi yatıp kalırlar.

Dağlar ne kadar heybetli olursa olsun, onların heybeti kahramanın karşısında bir anlam ifade etmez. Nitekim *Er-Samır* kendisini öfkeliendiren iki dağı yıkmıştır. Bunların ilkinin av bulamadığı için, ikincisini ise atına yol vermediği için yıkmıştır. Kahraman çıktığı dağın etrafını 2 veya 6 kez dolaşır. Bir şeyin etrafında birkaç kez dolaşma destanın başka yerlerinde de görülür. *Er-Samır*, *Erlık*’e karşı sefere çıkmak üzereyken halkının etrafında da altı kez dolaşır.

Saçı Geleneği ve Bez Bağlama Motifi

Saçı ve ağaca bez bağlama gelenekleri hem Altay Türklerinin inanışlarının günlük hayata yansıyan pratiklerinde hem de Altay-Türk destanlarında birlikte zikrolunurlar. Bu iki gelenek Şamanist ve Müslüman Türk boylarında değişik uygulamalarla fakat müşterek kültür unsurları olarak karşımıza çıkar. Bilhassa Şamanist Türkler arasında özel anlam taşıyan günlerin, özellikle Şaman ayın ve törenlerinin değişmez pratikleridir. Saçı saçmak ve ağaca bez bağlamak yoluyla iyelerin memnun edileceğine, dileklerin kabul olunacağına, güçlüklerin ortadan kalkacağına inanılır.

Saçı, Abdülkadir İnan’a göre topluluğun her devirde ürettiği en önemli ürünlerdendir; avcılık devrinde süt, kırmızı ve hayvan yağından; çiftçilik devrinde buğday, darı, pirinç ve çeşitli meyvelerden meydana gelir.¹²⁰ Bugün Altay Türk-

¹¹⁸ *Altay Baatırlar*, c. II, Gorno Altay 1960, s. 50.

¹¹⁹ W. Radloff, *Sibirya’dan*, Çev. Ahmet Temir, MEB. yay., İstanbul 1994, s. 44.

¹²⁰ Abdülkadir İnan, *Tarihçe ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1954, s. 167.

leri saçı olarak votka, et ve peynir... gibi maddeleri kullanmalarına rağmen Altay alkış sözlerinde daha çok at sütünün saçıldığı zikredilir. Saçı saçılırken ise iyi dileklerle birlikte şu meyanda alkış sözler söylenir.

Ak ayakta ak ürüs,	<i>Ak kâsede ak saçı</i>
Ak - Burkanga amzalgay!	<i>Ak Burkan'a tad olsun!</i>
Könökkö tolu ürüs,	<i>Kova dolu saçı,</i>
Kök-Burkanga amzalgay! ¹²¹	<i>Gök Burkan'a tad olsun!</i>

Saçı geleneğinin Anadolu'da görülen değişik pratiklerinden sadece birisi* Sivas'ta gelinin, erkek evine girerken çatıdan üzerine saçılan leblebi, üzüm cinsinden çerezlerle birlikte para saçılmasıdır.

Ağaca bez bağlama geleneği de Şamanist Türkler arasında bütün canlılığıyla devam ettirilmektedir. Altay Türkleri ağaca bez bağlama geleneğine "kıyıra bu-ula-" (kıyıra bağla-) adını verirler. Kıyıra genellikle kutsal sayılan kayın, çam, karçın ve arçın (at ve koyun arçını deneni türleri de vardır) ağaçlarına bağlanır "Baylu" denilen bu ağaçlar kesilmez ve evlerin yakınında yetiştirilmez. Eğer ağaca bez parçası değil de, atın yelesinden koparılan kıllar bağlanıyorsa ona da "calama" adı verilir. Kıyıra bağlamanın standart bir şekli vardır. Bağlanmak üzere hazırlanan bez parçası bir ucu uzun bırakılmak suretiyle ikiye katlanır. Bağlanacak dalın üzerine bez tam ortasından yerleştirilir. Dalın iki tarafından sarkan bezin açık uçları kapalı ucun içinden geçirilerek sıkıştırılır.

Erkeğin olduğu yerde kadınlar kıyıra bağlayamaz. Yalnızca erkeksiz kadınlar kıyıra bağlayabilir. Ayrıca aileden biri öldüğünde diğerleri bir yıl kıyıra bağlamaz. Çünkü bu bir yıl içinde yas tutan aile üyeleri dinî veya içtimaî hiçbir toplantıya katılamazlar.

Bağlanan kıyıraların renkleri de önemlidir. Meselâ, erkekler beyaz ve mavi renkli, kadınlar ise genellikle kırmızı renkli kıyıralar bağlarlar. Kara renk ise tercih edilmez. Bununla birlikte kıyıraların renklerinin bağlandığı günün anlamıyla da ilgisi vardır; beyaz ve mavi renkli kıyıralar yeni yıla girerken veya büyük

121 E.E. Yamayeve - K.E. Ukaçina, a.g.e., s. 47.

* Değişik Türk boylarında ve Anadolu'da saçı pratikleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Hasan Köksal, "Türk Düğünlerinde "Saçı" Geleneği", Buna Bağlı Pratikler, *Bilgi*, S.1, Ankara 1996, s. 75-79.

bayramlar da bağlanır. Sarı renkli kıyıralar ise balık avlamaya gidildiğinde ve misafir geldiğinde bağlanır...

Yukarıda sözü edilenlerin dışında kıyıra bağlamanın birçok nedeni vardır. Bunlar arasında; dağ zirveleri geçilirken zirvelerin kendilerine geçit vermesi için yolcular dağ başlarında ağaçlara kıyralar bağlarlar. Bununla birlikte Arjan suu (kutsal sayılan yer altı suyu) yanına gelindiğinde de kıyıra bağlanır... Kişi kıyıra bağlarken yüzünü kün çığışa (doğuya) yöneltir. Kıyırayı bağlamadan önce iyi dileklerde bulunur. Bağladıktan sonra ise getirdiği yiyeceklerden (peynir, kurut, kurutulmuş et...) biraz yer, kalanını Altay Tanrısına şükür amacıyla kıyıra bağladığı ağacın altına bırakır. Getirilen süt veya içkiden de toprağa saçılır. Sonra kıyıra bağlayan kişiler yere diz çökerek getirdikleri içkiyle “çöçöy” adı verilen bir kadehi doldururlar. İçki doldurulmuş çöçöyü güneşin dolanımını esas almak suretiyle doğudan batıya doğru birbirlerine sunarak içerler.* Kıyıra bağlanması gereken durumlarda bağlanacak bez parçası bulunamazsa ak veya gümüş para da saçılabilir. Fakat sarı veya bakır para saçmak makbul değildir.¹²²

Altay-Türk destanlarında hem saçı hem de calama bağlama motifi sıkça görülür. Bu destanların kahramanları karşılaştıkları engelleri süt saçıp kıyıra veya calama bağlayarak aşarlar. *Er-Samur* destanında destanın kahramanı olan Er-Samır, Erlik'in yer altındaki yurduna indiğinde Erlik'in koyduğu engelleri süt saçıp calama bağlamak suretiyle aşar. Bu bölümler destanda şöyle anlatılır:

Ak-sarı adınan tujüp	<i>Ak-sarı atundan inip</i>
Ceti kara tönöşkö	<i>Yedi kara kütüğe</i>
Ak calama bulayla	<i>Ak calama bağlayarak</i>
Ak süttan çaçıp iydi,	<i>Ak süttan saçtı,</i>
Alkap iyele, ödö berdi.	<i>Dua ederek geçip gitti.</i>

* Altay Türklerinden Edvard Babraşev ve Nadya Tıdikova'dan aldığımız bilgiler ve Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti'ne yaptığımız araştırma gezisinde pratiklerinde gördüğümüz ağaca bez bağlama geleneği hakkında başka bilgiler için bk. Abdülkadir İnan, Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1987, s. 467-468.

¹²² E.E. Yamayeva - K.E. Ukaçına, *Altay Alkıştar*, Gorno Altay 1993, s. 124.

Süt saçıp calama bağlamak yoluyla Tanrı katına ulaşan destan kahramanları da vardır. *Ak-Biy* destanında çocuğu olmayan Ak-Biy, Üç-Kurbustan'a** (tanrı) ulaşip ona derdini anlatmak için saçı saçır ve calama bağlar ve bu bölüm destanda şöyle anlatılır:

Terdegi çok baytaldı tudala,	<i>Benzeri olmayan kısırağı tutarak,</i>
Ak süttten saap alala,	<i>Ak süttten sağıp alarak,</i>
Ak kayındı tadap turat.	<i>Ak kayını sağlamlaştırdı.</i>
Aydın tolun küninde	<i>Ayın dolun gününde</i>
Ak sütü ürüstep,	<i>Ak sütü saçıp,</i>
Ak kıyranı iyip,	<i>Ak kıyrayı bağlayıp,</i>
Üstügi oroonnıñ, cerine çıgat. ¹²³	<i>Tanrı'nın yanına çıktı.</i>

Oyun Motifi

Altay-Türk destanlarında umumiyetle iki oyundan bahsedilir; bunlar “satranç” oyunuyla “közör” oyunudur. Altay folkloristlerine göre satranç oyunu Altay Türkleri tarafından çok eski zamanlardan beri bilinmektedir.¹²⁴ Fakat yazılı kaynakların birçoğunda bu durumu ispatlayıcı bir kayda rastlanmamaktadır. Altay Türkçesinde satranca karşılık kullanılan “şatra” kelimesi aynı zamanda koyun, inek, ayıl, yurt... gibi unsurların peynir veya kuruttan yapılan maketlerine verilen addır.¹²⁵ Bu kelimenin destanlara daha sonra satranç oyunu karşılığı girmiş olması da düşünülebilir.

Altay-Türk destanlarının hemen tamamında görülen satranç oyunu kahramanların ve onların etrafındakilerin oynadıkları oyundur. *Kozın-Erkeş* destanında kahraman, genç bir kızla oturup satranç oynar. Bu durum destanda

** Üç-kurbustan; Bay ülgen veya Altay-Kuday adlı iyilik tanrısının diğer adıdır. Z.S. Kazagaçeva, *Üç* kelimesinin aslında *Uç* olması dolayısıyla *Üç-Kurbustan* kelimesinin “uçta, en üstteki tanrı” anlamını taşıması gerektiğini söyler. Bk. *Altay Baatırlar*, c. XII, Gorno Altay 1995, s. 260.

123 *Altay Baatırlar*, C. XII, Gorno Altay 1995, s. 130.

124 *Altay Baatırlar*, C. II, Gorno Altay 1960, s. 333.

125 E.E. Yamayeveva - K.E. Ukaçina, *Altay Alkışlar*, Gorno Altay 1993, s. 47.

Kozın-Erkeş baatır la	<i>Kozın-Erkeş bahadırla</i>
Bayım-Sur keen kış	<i>Bayım-Sur güzel kız</i>
Şatra oynop, cırgap otırdılar. ¹²⁶	<i>Satranç oynayarak oturup eğlendiler.</i>

şeklinde anlatılır.

Er-Samır destanında ise, Er-Samır, Erlik'i yendikten sonra Katan-Mergen ve onun eşiyle yurduna dönerken at üstünde satranç oynayarak yol alırlar. Burada oyun eğlenceli bir sonun tamamlayıcısı olarak şu şekilde karşımıza çıkar.

At üstinen, köörkiyer	<i>At üstünde garipler</i>
Şatra oynop braatkılayt.	<i>Satranç oynayarak gittiler.</i>
Oynop olor braatkança,	<i>Onlar oynayıp yol alırken,</i>
Cayı-kiji bildirbes	<i>Yazı-kışı belli olmayan</i>
Carajı süreen altay cadat.	<i>Mükemmel altay (önlerinde) göründü.</i>

Közör oyunu ise destanda düşmanların oynadıkları, iskambil kâğıtlarıyla oynanan bir Rus oyunudur. Bu oyun muhtemelen Altay-Türk destanlarına sonradan girmiştir. *Er-Samır* destanında Erlik'in adamları olan altı ve dokuz kardeş tanıtırken ilk olarak oynadıkları közör oyunundan bahsedilmesi dikkat çekicidir.

Destanda bu iki oyun motifi ile iyi ile kötü arasındaki zevk ve eğlence farkı ortaya konulmuştur.

Yazı Motifi

Altay Türkleri çeşitli Türk boylarının -eski Kırgızların, Uygurların, Oğuzların ve Kıpçakların- Altay dağlarını aşarak batıya doğru göç ettikleri eski devirlerde Altay dağları bölgesinde kalmış olanlarının bu bölgedeki yerli Türklerle kaynaşmasından meydana gelmiştir.¹²⁷ Bu sebeple Altay Türkleri, Göktürklerin vârisi olarak kabul edilirler. S. Surazakov, Orhun Abidelerinin diliyle Altay Türklerini oluşturan boylardan; Çalkandu, Tuba ve Kumandı diyalektlerinin benzerliğini bu verasetin belgesi olarak sunar.¹²⁸

¹²⁶ a.g.e., s. 130.

¹²⁷ *İnnö Ansiklopedisi*, "Altaylılar" maddesi, C. I, s. 203.

¹²⁸ S.S. Surazakov, *Altay Literatura*, Gorno Altay 1995, s. 7.

Her ne kadar Altay Türklerinin yaşadığı bölgede Türk kültürü, tarihi ve medeniyetine kaynaklık edecek yazılı taşlar bulunsa da, tarih içinde bilinmeyen bir zamandan itibaren misyonerlerin XVIII. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelmesine kadar yazılı bir vesikalari yoktur. Altay Türklerinin yazılı kültürden uzaklaşmaları en güzel şekilde bir Altay efsanesinde şöyle anlatılır: “Bir defasında Altaylılar başka bir yere göçerken derin bir sudan geçerken suya bir kitap düşürürler. Düşen kitabı kurutmak için bir ağaca asarlar. Fakat bir inek gelerek kitabı yer. Kitap ineğin içinde *sersenek (dana)* olarak kalır.”¹²⁹ Buna rağmen yazı kültürüne ait kelimeler Altay Türkçesinde bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Meselâ, Orhun Abidelerinde geçen “bitig”^{*} kelimesi bugünkü Altay Türkçesi edebi dilinde “biçig” olarak yaşamaktadır.

Altay-Türk destanlarında yazı ile ilgili olarak geçen, “çaz” (kâğıt), “biçig” (kitap), “biçi”- (yazmak), “kıcı”- (okumak) kelimelerin uzun yüzyıllar boyu destanlarda muhafaza edilmiş olması dikkat çekicidir. S.S. Surazakov, tarih zikretmeksizin bir kısım Altay Türkünün Moğolistan’a giderek orada tahsil gördüğünü fakat bunlardan yazılı herhangi bir vesika bulunmadığını belirtir.¹³⁰ Bu bilgiler her ne kadar müphem olsa da, tarih içinde Altay Türklerinin yazılı kültür ve ilimle zaman zaman temas ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Yazı motifine her Altay-Türk destanında rastlamak mümkündür. Bu destanlarda kitap veya yazılı metin karşılığı olarak; “biçig, sudur biçig, ay sudur, altın sudur, oygur biçig” kelimeleri geçer. Bu kavramların içinde adı en çok geçen “sudur” kelimesi muhtemelen Uygur edebiyatında bahsi geçen sudurlar olmalıdır. Bilindiği üzere kelime “Hintçe sutra, Uygur Türkçesinde sudur olarak geçmektedir. Bu eserler Buda’nın veya diğer burkanların vaazlarını içine alan, Burkancılıkla ilgili inanışları, Burkancılığın esaslarını, inanç ve amellerini ihtiva eden eserlerdir.”¹³¹ Bu eserler Altay-Türk destanlarında gelecekte haber veren alinyazısının yazılı olduğu ve ancak manevî gücü olanların ya da destan kahra-

129 a.g.e., s. 11.

* Bu kelime Kül Tigin Abidesi Güney Cephesi 13. satırda “Bu bitig bitigme atısı Yollug Tigin” (Bu yazıyı yazan yeğeni Yollug Tigin) şeklinde geçer. Bk. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1988, s. 67.

130 S.S. Surazakov, *Altay Literatura*, Gorno Altay 1995, s. 11.

131 Doç. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, *Uygur Edebiyatı, Büyük Türk Klasikleri - Başlangıçtan Günümüze Kadar. Tarih, Antolojisi, Ansiklopedi-*. C. 1, Ötüken-Söğüt yay., İstanbul 1985, s. 83.

manlarının elinde bulunan ve onların okuyabildiği eserler olarak karşımıza çıkar. Altay-Türk destanlarında kahramanlar “sudur biçig” veya “oygor biçig” adı verilen bu kitapları okumak suretiyle olanı biteni anlar, gelecekte de haberdar olurlar. *Kozın-Erkeş* destanında, kahraman “oygor biçig”i okuyarak geleceği görür. Bu bölüm destanda şöyle anlatılır;

Kozın-Erkeş baatır emdi	<i>Kozın-Erkeş bahadır şimdi</i>
Oygor biçigin alıp kıçırđı,	<i>Oygor kitabı alıp okudu,</i>
Onoñ, arı cürümin kördi. ¹³²	<i>Ondan sonra hayatını (akıbetini) gördü.</i>

“Biçig” kelimesi *Er-Samır* destanında giriş ve sonuç bölümlerinde olmak üzere iki yerde karşımıza çıkar. İlk olarak, avdan dönen Er-Samır evinde bir sandığın içinde dört köşe kâğıtlara eşi Altın-Tana tarafından yazılmış iki mektup bulur. Bu mektuplarda Altın-Tana, Erlik’in ortanca damadı Kara-Bökö’nün kendisini kaçırdığını yazmıştır. İkinci olarak ise, destanın sonunda yapılan düğüne, eğlenceye uzakta olanların yazıyla davet edilmesi anlatılır.

Bununla birlikte Altay-Türk destanlarında bazı kuşlar haberci, elçi vazifesi görerek, yazılan mesajı yerine ulaştırmakla vazifelidirler. Meselâ, *Alıp-Manaş* destanında, destanın kahramanı Alıp-Manaş ak bir kazın kanadına parmağıyla yazı yazarak onu ailesine gönderir.¹³³ *Ösküs-Uul* destanında da, Karatı-Kaan bir kartalla *Ösküs-Uul*’a mektup gönderir. Kartal getirdiği mektubu evin üstünden atar.¹³⁴

Şekil Değiştirme Motifi

Destanlarda az görülen, fakat hikâye ve masallarda sık rastlanan¹³⁵ bu motif Altay-Türk destanlarında da çok sık karşımıza çıkar. Bu destanlarda kahramanlar tanımadıkları ve tehlike sezdikleri bir yere geldiklerinde veya düşmanlarını yanılmak, onlardan korunmak için şekil değiştirerek, bir hayvan, Tastarakay*

132 *Altay Baatırlar*, C. II, Gorno Altay 1960, s. 118.

133 *Altay Baatırlar*, C. II, Gorno Altay 1960, s. 42.

134 *Altay Baatırlar*, C. III, Gorno Altay 1960, s. 308.

135 Hasan Köksal, *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara 1984, s. 180.

* Tastarakay aynı zamanda Altay Türklerinin “katkımcılı kuuçın” adını verdikleri fıkralarında da çok sık rastlanan bir fıkra tipidir.

(fakir, kel, çirkin görünümlü birisi) veya herhangi bir eşya (umumiyetle kazan) şekline girerler. Kahramanların bu özellikleri onların taşıdıkları insanüstü özelliklerinden birisidir. Bu vasıfları sonradan kazanılmış değil, yaratılışları icabıdır. Destanlarda şekil değiştirmek “kubul-” (değişmek, başkalaşmak) fiiliyle ifade edilir. “Kubul-” kelimesi Buryatlar arasında Şamanı koruyan hayvan veya kuşa ad olarak verilen “kubilgan” kelimesinde de görülür ki anlamı “kubilku” kendini değiştirmek, başka şekle girmek, anlamında “başkalaşım” demektir.¹³⁶

Kahramanlar silkinerek veya ellerindeki tuttukları herhangi bir şeyi evirip, çevirerek şekil değiştirirler. Kahramanların ellerinde tuttukları bu şey, *Tektebey-Mergen* destanında olduğu gibi umumiyetle kuçuyak (serçe)’tır. Bu destanda kahramana şekil değiştirmeyi yaşlı bir kadın öğretir. Bu kadın, silkinerek sırasıyla ayı, kurt, kızıl tilki, doğan, tastarkay ve Tektebey-Mergen olur. Kahramana bunlardan birini seçmesini söyler. O da Tektebey-Mergen kılığına girer.¹³⁷ Böylece şekil değiştirmeyi öğrenen kahramanın şekil değiştirmesi destanda şöyle anlatılır.

Tektebey-Mergen	<i>Tektebey-Mergen</i>
Karmanındaki boro kuçuyaktı	<i>Cebindeki serçeyi</i>
Arı ekçedi	<i>Öte çevirdi</i>
Beri ekçedi	<i>Beri çevirdi</i>
Kün-Kaannın, balazı boldı. ¹³⁸	<i>Kün-Kağan’ın çocuğu oldu.</i>

Altay-Türk destanlarında bazen birden fazla insan aynı anda, aynı sebepten dolayı şekil değiştirebilirler. *Ay-Kaan* destanında Altın-Bökö, ayı, eşi, kazan, tebaası ise yılan şekline girmiştir.¹³⁹ *Ösküs-Uul* destanında da düşmanlarından kaçan anne, baba ve onların Altın-Tuulay adlı kızları kurt şekline girerek düşmanlarından korunmaya çalışırlar. Destanda babanın kurt şeklinden tekrar insan şekline dönmesi ise şöyle anlatılır:

136 Joseph Campell, *İlkel Mitoloji* çev. Kudret Emiroğlu, Ankara s. 257.

137 *Altay Baaturlar*, C. I, Gorno Altay 1959, s. 40.

138 a.g.e., s. 50.

139 *Altay Baaturlar*, C. I, Gorno Altay 1959, s. 56.

Kök-cajıl ada börü	<i>Mavi-yeşil baba kurt</i>
Taş ayılga kirip keldi.	<i>Gelip taş eve girdi.</i>
Ösküs-Uuldu körgön boynıça	<i>Ösküs-Uul'u görünce</i>
Turgan cerine silkinip iydi,	<i>Durduğu yerde silkindi,</i>
Börü kebi cogolo berdi,	<i>Kurt şekli yok oluverdi,</i>
Bajı buurıl kiji boldı. ¹⁴⁰	<i>Başı kır kişi oldu.</i>

Altay-Türk destanlarında kahramanın dışında atları da şekli değiştirebilirler. *Altay-Buuçay* destanında düşmanları tarafından öldürülen Altay-Buuçay'ın cesedini düşmanlarının bulmaması için Kayçı-cereen ve Kamçı-cereen adındaki iki atı iki kartala dönüşerek cesedi üç dağın ötesine taşırlar.¹⁴¹

Er-Samır destanında şekil değiştirme, “kel donuna girme” motifi ile karşımıza çıkar. Destanın kahramanı Er-Samır iki kez şekil değiştirerek “tas/Tastarakay” kılığına girer. Destanda, Er-Samır, Erlik'in adamları olan altı ve dokuz kardeşin yurduna geldiği zaman kel donuna girer. Kahramanın bu durumu onu düşmanları karşısında gülünç duruma düşürür. Düşmanları kahramanı bu hâliyle görünce onun kağan olduğuna inanmayarak, dalga geçerler. Fakat kel donuna giren Er-Samır girdiği kavgada düşmanlarını yener. Destanın bu bölümlerinde şekil değiştiren Er-Samır'ı kötü kalpli kardeşlerin tanıyamamasına rağmen, onların iyi kalpli kız kardeşlerinin Er-Samır'ı tanınması dikkat çekicidir.

Bahaeddin Ögel, don değiştirip, kel donuna girmenin daha çok Kuzey Türk masallarında görüldüğünü söyler.¹⁴² Ona göre aslında kel olmayan normal alpler ve yiğitler, büyük savaşlar ve uğraşlara girerken, “don değiştirip kel oluyorlar”, bu don değiştirmeye de “türlenme” veya “özü türlendi” diyorlardı. Bazen da, “özü kel (taşsa) oldu” deniyordu. Ögel, “tas” kelimesinin Eski Uygur Türkçesinde “taz”, bugünkü Türk dünyasında da “tas, taz, taşsa” kelimelerinde görüldüğüne işaret ederek, Türk destanlarında görülen tas tipinin Anadolu'da Keloğlan masalında görüldüğünü belirterek, “tazyer” kelimesinin de Batı Anadolu'da “Dazkırı” adındaki yer adında yaşadığını söyler.

140 *Altay Baatırlar*, C. II, Gorno Altay 1960, s. 284.

141 a.g.e., s. 12-13.

142 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, Ankara 1995, s. 85.

Er-Samır destanında da, destanın kahramanı Er-Samır iki kez şekil değiştirerek *tas / tastarakay* kılığına girer. Atı Ak-sarı da takılı cabaga (iyi yürüyemeyen, tüyleri dökülmüş iki yaşındaki çirkin görünümlü bir at) şekline dönüşür. Ba-haeddin Ögel kahramanın atıyla birlikte kel donuna girmesinin sebebinin ilâhî bir güç almak için yapılmış bir işlem olarak yorumlar.¹⁴³ Destanda şekil değiştirme sonucu ortaya çıktığı görülen “tastarkay” tipi bugün Altay Türkleri arasında, adına fıkralar anlatılan mizahî bir tip olarak yaşamaktadır.

Destanda Er-Samır’ın ve atının niçin ve nasıl şekil değiştirdiği, tekrar eski hâline dönüşmesi anlatılmaz. Kel donuna girme motifi birçok Altay - Türk destanıyla birlikte *Maaday-Kara* destanında da görülür. Bu destanda da Kögütey-Mergen, tastarkay; atı Kök-boro da takılı cabaga kılığına görer.¹⁴⁴

Şekil değiştirme motifi *Er-Samır* destanında ikinci olarak şu şekilde karşımıza çıkar: Eşini kurtarmak için Kara-Bökö’nün yurdunu aramaya devam eden Er-Samır yolda atı samandan, eşi çirkin görünümlü, evi yarım kaya, at direği bir kaval şeklinde olan birisini görür. Bu kişi, Er-Samır’ı evine davet eder. Eve girmek istemeyen Er-Samır atı Ak-sarı’nın ısrarıyla eve girer. Er-Samır eve girince perdenin arkasına saklanan çirkin kadın çok güzel bir hatuna dönüşür. Yarım kaya baraka göğe kadar yükselen ak bir saray olur. Kaval kadar küçük olan at direği altın direk olur. Saman atlı erkek ise bahadır şekline girer. Destanın bu bölümünde de insanların niçin ve nasıl şekil değiştirdiği izah edilmez. Burada insanlarla birlikte onlara ait eşyaların da şekil değiştirmesi dikkat çekicidir.

NİKOLAY ULAGEŞEVİÇ ULAGAŞEV

Hayatı ve Kayçılığa Başlaması

N. U. Ulagaşev 17 Mart 1861’de Sarı Kökşi’ye bağlı Kam-Tıt adlı yerde doğmuştur. Ona Nikolay adını doğumundan dört gün sonra evlerine gelen bir satıcı vermiştir. Kendisinden sonra Kazran, Mıkaş ve Sapran adlı üç erkek kardeşi ile Sirga adında bir kız kardeşi daha doğmuştur. Babası Tuba boyuna mensup, Küzen söögünden Ulagaş, annesi ise Cavruk söögünden Paaçak’tır. Nikolay’ın babası söögünün diğer mensupları gibi aslen Balanak’lıdır. Fakat bilinmeyen bir sebeple buradan ayrılarak annesi, babası ve üç kardeşiyle birlikte Kam-Tıt’a taşınmıştır.¹⁴⁵

143 a.g.e., s. 84.

144 *Altay Baatırlar*, C. III, Gorno Altay 1960, s. 249.

145 S.S. Surazakov, *Kayçı N. U. Ulagaşev*, Gorno Altay 1961, s. 5-6.

Fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Nikolay, yedi yaşından itibaren ev işlerinde çalışmaya, dokuz yaşından itibaren de babasıyla birlikte ava çıkmaya başlar. Onun küçük yaşlarda avlanmaya başlaması; bir yandan avcılığını geliştirirken, diğer yandan da uzun av gecelerinde anlatılan destanları dinlemesiyle Altay kayçılık geleneğini tanımasına vesile olmuştur. Dokuz yaşından itibaren Altay kayçıları ve geleneği tanımaya başlayan Nikolay'ın tanıdığı ilk kayçı babası olmuştur. Onun destan söylemeyi öğrendiği diğer kayçılar arasında; Kıskaş, Paspaul bölgesinden Sabak Boçonov, Sarı-Kökşi bölgesinden Kıdır Otlıkov, Salgandu bölgesinden Kabak Tadijekov ve Eley köyünden Yayemat adlı kayçılar onun sanat hayatında önemli bir yere sahiptir.¹⁴⁶

Nikolay, babasıyla katıldığı avların birinde, bir gece topşuuruyla birlikte avcılarının yanına gelen kayçı Kıskaş'la tanışır. Ondan *Altay - Kuuçın* destanını dinleyen Nikolay'ın öğrendiği ilk destan da budur. O geceyi Altay folklorist P. V. Kuçiyak şöyle anlatır: “O gece diğer avcılarla birlikte küçük Nikolay'da Kıskaş'ın anlattığı *Altay-Kuuçın*'ı gözünü yummadan, büyük bir dikkatle dinledi. Öyle ki, destan ona gerçek hayatın bir parçası gibi göründü. Hatta destan içinde *Altay-Kuuçın* öldüğünde Nikolay'ın yüreği taş kesilip, soğudu, damağı kurudu... Fakat *Altay-Kuuçın*'ın atı Kan-Cereen kutsal yer altı suyundan getirerek, sahibine içirip onu dirilttiğinde Nikolay'ın gönlü aydınlandı.”¹⁴⁷

Bu av dönüşünü Kuçiyak şöyle anlatır: “Av bittiğinde kayçı Kıskaş ta avcılarla beraber döndü. Ulağış'ın evinde toplandılar. Avcılar Kıskaş'tan destan söylemesini isteyince, kayçı boğazının ağrıdığını söyleyerek bu isteği geri çevirdi. Bu arada Nikolay yeni öğrendiği *Altay - Kuuçın* destanını söylemek istedi. Onun bu cesaretini istihzayla karşılayan avcılar, Nikolay, Kıskaş'ı taklit ederek destan söylemeye başlayınca sesinin güzelliği ve kabiliyeti karşısında şaşırıldılar. Nikolay destanı söyleyip bitirdiğinde Kıskaş: “Güzel, yavrum, çok güzel! Düşüncen arı; Altın-Göl'den derin, yüreğin Altın-Tuu'dan büyük. Büyüyünce büyük kayçı olacaksın.”¹⁴⁸ diyerek över. İlk destan söyleme tecrübesi neticesinde duyduğu bu övgü sözleri, Nikolay'ı heveslendirmiş, destanlara olan sevgisini artırmıştır.

146 *Altay Baatırlar*, C. II, Gorno Altay 1960, s. 327.

147 S.S. Surazakov, a.g.e., a.y. den naklen P.V. Kuçiyak, “Oyrottıñ, Kayçı”, *Alıp Manaş*, Oyrot-Tura, 1940, s. 5.

148 a.g.e., s. 6-7.

Nikolay'ın dinlediği ikinci kayçı ise gözleri görmeyen ve geçimini destan söylemek suretiyle temin eden Sabak Boçonov'dur. "Bu kayçı Nikolay'ın babasının evinde birkaç gün kalarak, etrafında toplanan insanlara destanlar söylemiştir. Söylediği destanlar arasında; *Ak-Biy, Altın-Bilek, Tarlan-Koo...* destanları vardır. Bu destanları dinleyen Nikolay onları yalnızca hafızasına kaydetmekle kalmamış, bir destanın nasıl söylenmesi gerektiğini de öğrenmiştir. Nikolay "ben destan söylemeyi ondan öğrendim" dediği Sabak Boçonov'dan topşuur çalmayı da öğrenmiştir."¹⁴⁹ Bu ana kadar öğrendiği destanları ağızıyla söyleyebilen Nikolay artık müzik eşliğinde kaylamaya başlamıştır.

Nikolay'ın destan söylemeyi öğrendiği üçüncü kayçı Cüs söögüne mensup, Şava'da yaşayan Kıdır Otlikov'dur. "O zaman Cüs söğü ile Küzen söögü arasında bir ihtilaf yüzünden küskünlük vardı. Bu sebeple iki söögün mensupları görüşmüyordu. Buna rağmen Nikolay sabah erken ev işlerini tamamlıyor, akşama kadar da Kıdır'dan destan öğrenmeye gidiyordu. Bir taraftan da dinlediği destanlara karşılık - kızını bir zengine ırgat olarak satacak kadar fakir olan - Kıdır'ın işlerinde ona yardım ediyordu. Kayçı da onun destan söylerken yaptığı yanlışları düzeltip, destanın derin anlamlarını öğretiyordu. Nikolay bu kayçıdan *Maaday-Kara, Kan Köklön, lö Kan Ünti* ve *Kan-sulutay* destanlarını öğrenmiştir."¹⁵⁰

Destan repertuarı artmaya başlayan Nikolay daha sonra herkesin en büyük kayçı olarak kabul ettiği, kendisinin de en çok sevdiği kayçı dediği; köy köy, dağ dağ gezerek destan söyleyen, geçimini kayçılıkla temin eden "eelü kayçı" Kabak Tadijekov ile tanışır. Ondan da *Kurman-Tayçı* ve *Altay-Buuçay* ile birçok destanı öğrenmiştir.¹⁵¹

Dokuz yaşında ilk destanı dinlemesinden itibaren on beş yaşına kadar öğrendiği destanları akranlarına ve kardeşlerine söylemek suretiyle usta malı anlatan Nikolay, artık sanatını büyüklerin önünde de sergilemek ister. Nihayet bu fırsatı bulur. "Evlerinde eş, dost ve akrabalarının toplandığı bir gün insanlar "keşke bir kayçı olsaydı" dedikleri vakit, Nikolay destan söylemek için izin ister ve Al-

149 a.g.e., s. 9.

150 a.g.e., s. 10.

151 a.g.e., s. 12.

tay - *Buuçay* destanına kendinden de yeni ilâveler yaparak söyler. O destan söylerken misafirler içtikleri pipoyu, içkiyi unuturlar.”¹⁵² Destan bitince büyük övgüler alan Nikolay’ın kayçılığı artak tescil edilmiştir.

Nikolay bir ara Kumandaların arasına katılarak ticaretle uğraşmak isterse de bu denemede başarısız olur. Fakat bu arada Eley köyünde yaşayan Bayat boyuna mensup kayçı Yayemat’la tanışır. “Yayamet’dan; *Alıp-Manaş, İmey Altın la Şimey Altın* ve *Sınaru* adlı destanları öğrenir.”¹⁵³

1877 yılında on altı yaşında iken Komdoş söğünden Mamak adlı bir kızla evlendirilen Nikolay aynı yıl Altay’da görülen salgın hastalıktan etkilenir ve trahomaya yakalanır. Bu hastalık sebebiyle gözlerini kaybeder. Hayatının bundan sonraki kısmında felâketler yakasını bırakmaz. Bu olaydan üç yıl sonra babasını kaybeder. Yaptığı evlilikten Barançuk, Çancu, Adıcok adlı oğullarıyla Çomırçı adlı bir kızı olan Nikolay ailesinin geçimini temin etmekte zorlanır. Ailesinin en büyük ferdi kendisi kaldığı için ağır bir sorumluluk yüklenir. “Görmeyen gözlerine rağmen odun kesmek, ot kesip yığmak, kuzuk (çam fıstığı) toplamak gibi günlük hayata dair birçok işi yapmayı öğrenir. Annesi ve eşiyle birlikte yaptıkları dizgin, kayış... gibi eşyaları köy köy gezerek satmaya başlar. Uğradığı köyler de destan da söyleyip, karşılığında köylülerin kendisine verdiği arpa, un, keten... gibi hediyeleri de alarak geçimini temin etmeye çalışır.”¹⁵⁴

Hayatının bu çok zor dönemlerinde dahi destanlara olan ilgisi ve sevgisi azalmayan Ulağışev, bir taraftan usta bir kayçı olma yolunda ilerlerken, diğer taraftan da kendisinden destan öğrenmek isteyen gençlerle ilgilenmiştir. Onun yetiştirdiği öğrenciler arasında; Narlık bölgesinden O. Alekseyev, Közö’den N. P. Çerneova... gibi kayçılar çıkmıştır. O. Alekseyev, Ulağışev hakkında şunları söyler: “Kayçı Ulağışev bizim köyümüzde uzun süre kaldı. O destan söylerken, onu dinleyenler gözyaşlarını tutamıyordu.”¹⁵⁵

Babasının ölümünden sonra Caji-Yaş’ta yaşamaya devam eden Ulağışev buraya yerleşen Ruslarla anlaşamaz. Ruslarla arasında çıkan bir yer tartışması ne-

152 a.g.e., s. 13.

153 a.g.e., s. 14.

154 a.g.e., s. 17.

155 S.S. Surazakov, a.g.e., a.y. den naklen L.P. Kuçiyak, “Oyrotın Kayçısı”, *Alıp-Manaş*, Oyrot-Tura, 1940, s. 8.

ticesinde Ruslar on yedi yaşındaki Mıkaş adlı kardeşini öldürdüler. Bu yıllarda annesini de kaybeden Ulagaşev Caji-Yaş'tan ayrılarak Sarı-Kökşi'ye bağlı Sırgın-Tuu adlı yere taşınarak oraya yerleşir.

Sırgın-Tuu'da da bir türlü rahat edemeyen Ulagaşev 1934 yılında Iji-Baş adlı yerde açılan "Kızıl-Çolmon" adlı kolhoza girer. Hayatının bundan sonraki döneminde rahat bir hayat yaşayan Ulagaşev 1937 yılından itibaren Altay folkloristlerle çalışmaya başlar. Bu çalışmaları Moskova'nın da dikkatini çeker. "1939 yılında Moskova'ya davet edilerek "Znak Poçeta" ödülüyle ödüllendirilir. Moskova'da iken Kremlin'e kabul edilen Ulagaşev burada üst düzey Rus yetkililerinden M.İ. Kalinin'le görüşür. Bu görüşmede Kalinin, Ulagaşev'e ne kadar destan bildiğini sorar. Ulagaşev: "Hepsini kaylamaya iki yıl yetmez" der. Bu cevap karşısında Kalinin gençlerin ve gelecek nesillerin bu destanları tanınması gerektiğini belirterek, Ulagaşev'e derleme yapmak amacıyla ilim adamları göndereceklerini, derlenen destanları kitap hâline getirerek neşreceklerini söyler."¹⁵⁶

Moskova'dan döndükten sonra Gorno-Altay şehrinde o günün şartlarına göre lüks kabul edilebilecek radyolu ve elektrikli bir eve yerleştirilen Ulagaşev hayatının geriye kalan kısmını bu evde folkloristlerle çalışarak geçirir.

Nikolay Ulagaşeviç Ulagaşev 30 Ocak 1946'da seksen beş yaşında iken ölmüştür. Mezarı Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Gorno-Altay'dadır.

Repertuarı ve Altay Folkloruna Katkısı*

N. U. Ulagaşev, Altay folkloru ile ilgili çalışmaların ivme kazanmaya başladığı 1930 yılından itibaren kendisinden en fazla destan ve masal derlenen kayçılardan biridir. Ulagaşev'le çalışan P.V. Kuçiyak, B. Maskaçakova, N. G. Kuranakov, A. Rogolova, A. P. Kuçiyak gibi folkloristler ondan derledikleri destanları Altay Türkçesiyle *Alıp-Manaş* (1940), *Çörçöktör* (1941) *Malçı-Mergen* (1945), *Şime-Sudurçı* (1950) adlı kitaplarda yayımlanmışlardır. Rusça olarak da, Rus bilim adamlarından; E. Breznitski, A. Koptelov, E. Stuart, Ulagaşev adına *Altay-Buuçay* (1941), *Malçı-Mergen* (1947) adlı kitapları yayımlamışlardır.

¹⁵⁶ A.L. Koptelov, N. Ulagaşev, "Oyrotski Narodniy Epos", *Altay-Buuçay*, Novosibirsk 1941, s. 20.

* Ulagaşev'in repertuarı ile ilgili bilgiler; Sazon Saymoviç Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno Altay 1975., Sazon Saymoviç Surazakov, *Kayçı N. Ulagaşev*, Gorno Altay 1961; *Altay Baatırlar*, Cilt: II, Gorno Altay 1960 adlı kaynaklardan alınmıştır.

Ulağışev'le ilk folklor çalışmalarını yapanlar; Altay şair, yazar ve araştırmacılarından Appolinariya Pavlovna Kuçiyak ile Rus folkloristi Anna Garf olmuştur. Kuçiyak ile Garf 1937 yılında Ulağışev'den önce *Alıp-Manaş* destanını daha sonra da *İristu* adlı masalı derleyip, yayımlanmışlardır.¹⁵⁷ A. Garf, Ulağışev'le yaptıkları çalışmayı şöyle anlatır: *Alıp-Manaş* destanını derlerken Ulağışev akşamdan başlayıp sabahın altısına kadar hiç durmadan destan söylüyordu. Açık havada bir su kenarında yaptığımız çalışmalarda sineklerden korunmak için ateşler yakıyorduk. Kuçiyak ise karanlığa rağmen Ulağışev'in ağzından çıkan her şeyi yazıyordu. Gorno Altay şehrine döndükten sonra Kuçiyak yapılan derlemeler üzerinde bir ay çalıştı."¹⁵⁸

Daha sonra P.V. Kuçiyak, Ulağışev'den derlediği *Boro-Kuşkaş, İristu Çelmeş, Ösküs Uul, Kozın-Erkeş...* masallarını *Altay Çörçöktör*¹⁵⁹ adıyla yayımlamıştır. Kuçiyak *Alıp-Manaş* ve *Malçı-Mergen* destanlarına da bir giriş yazarak 1940 yılında yayımlamıştır.¹⁶⁰ Sonraki yıllarda Kuçiyak, Ulağışev'in *Üç kıs* ve *İristu* eserlerini tiyatroya uyarlamış, bunları radyoda da yayımlanmıştır. Bunların dışında Kuçiyak 1940 yılında Ulağışev'den *Ak-Tayçı, Közüyke, Kökiy, Erkey* destanlarını da derlemiştir.

Bu destanlarla birlikte A. Rogoleva'nın derlediği *Altay-Buuçay* destanı antoloji hâlinde 1941 yılında Ulağışev adına *Çörçöktör* adıyla yayımlanmıştır.¹⁶¹ Eser aynı yıl *Altay-Buuçay* adıyla Rusça olarak yayımlanmıştır.¹⁶² Bu kitaba A. Koptelov, Altay destanlarıyla ilgili bir giriş yazmıştır.

1942 yılında Altay Türklerinden folklorist Sazon Saymoviç Surazakov, Ulağışev'den *Kan Köklön lö Kan Ünti, Kara Küren Attu Kan-Küler, Şokşıl-Mer-*

157 P. Kuçiyak, A. Garf, *Skazki Altaya*, Novosibirsk 1937; Bu eserde "İristu" adlı masalın haricinde Kuçiyak ve Garf'ın, Sabaşkin ve Kokpoeva adlı kayçılardan derledikleri yirmiden fazla masal ve destan vardır. Bu eserin aynı adla 1939 yılında Moskova'da, 1952'de Novosibirsk'te, 1955'de Barnaul'da, 1948 ve 1954 yıllarında Gorno Altay'da olmak üzere baskıları yapılmıştır. Bunların dışında eser, 1968 yılında Frunze (Kırgızistan)'de *Altay Comoktoru* adıyla Kırgız Türkçesiyle yayımlanmıştır. Eserin adı "Altay Masalları" olarak konuşulmuş olsa da eserde Altay masallarının haricinde destan ve efsane metinleri de yer almaktadır.

158 A. Garf - P. Kuçiyak, *Altayın Tuularında*, Almanak 1954, S. 5, s. 26-27.

159 N. Ulağışev, *Altay Çörçöktör*, Oyrot Tura 1939.

160 N. Ulağışev, *Alıp-Manaş*, Oyrot Tura 1940

161 N. Ulağışev, *Çörçöktör*, Oyrot Tura 1941.

162 N. Ulağışev, *Altay-Buuçay*, Novosibirsk 1941.

gen, *Boydon-Kökşi*, *Barçık-Bökö*, *Er-Samır* destanlarını derlemiş, Surazakov'un hocası olan Prof. Dr. N. İ. Baskakov bu destanları *Dialekt Çernevıh Tatar*¹⁶³ adlı eserinde dil yönünden incelemiştir.

1943 yılında Babaday Maskaçakova; *Er-Samır*, *Emelçi-Mergen*, *Altınak-Mergen*, *Boydon-Kökşi* destanlarını derlemiştir. Bunlar bugün on iki cilde ulaşan, Altay destanlarını içeren *Altay Baatırlar* adlı antolojinin iki ve üçüncü ciltlerinde yayımlanmıştır.¹⁶⁴

1945 yılında A. P. Kuçiyak *Altın-Koo*, *Aytünüke*, *Ak Biy le Onıñ*, *Bilezi*, *Say Soloñ* destanlarını derlemiştir. Bu destanlar Altay Türkçesiyle 1946'da *Malçı-Mergen* adıyla Oyrot-Tura'da, 1947'de aynı adla Rusça olarak Novosibirsk'te yayımlanmıştır.

1950 yılında B. Maskaçakova, Ulagaşev'den derlediği; *Şime-Sudurçı*, *Emelçi-Mergen*, *Tonzu-Baatır*, *Bektirek*, *İvanak* adlı destanları *Şime-Sudurçı* adıyla yayımlamıştır.

Bunların dışında Ulagaşev'in eserleri *Altay Literatura*¹⁶⁵ adlı antolojiyle orta öğretim öğrencileri için hazırlanmış *Hrestomatiya* (Antoloji)larda da yayımlanmıştır.

Edebî Şahsiyeti ve Sanatı

Bugün Altay Türklerinin âdeti millî sembolü olan Ulagaşev, hiç şüphesiz eserleriyle Altay Türkçesinin ve kültürünün muhafaza edilmesine, genç nesillere aktarılmasına çok büyük katkıları olmuş bir şahsiyettir. N.U. Ulagaşev'in anlattığı destanların tamamında yalnızca destan kahramanının başından geçen olayları değil; aynı zamanda "kamlık dinine" inanan Altay Türklerinin inancına, gelenek ve göreneklerine, hayata ve eşyaya bakış tarzlarına dair izler bulmak mümkündür. Onun eserleri araştırmacılara Altay kültüründen Türk mitolojisine uzanan ipuçları verir.

163 N.İ. Baskakov, *Dialekt Çernevıh Tatar*, Moskova 1965.

164 *Altay Baatırlar*, C. II, Gorno Altay 1959.

Altay Baatırlar, C. III, Gorno Altay 1960.

165 *Altay Literatura*, Gorno Altay, 1955.

Ulağışev, Altay Kayçılık geleneğinin canlı olarak yaşadığı bir sözlü edebiyat ortamında yetişmiştir. Tanıdığı ve sanatından istifade ettiği kayçıların değişik söök ve boylara mensup olması onun sözlü Altay edebiyatının bütününe vâkıf olmasında önemli rolü olmuştur. Öğrendiği destanlara geleneğin dışına çıkmadan yeni ilâveler yapması Ulağışev'in kabiliyetiyle birlikte geleneğe hâkim olduğunu da gösterir.

Ulağışev, İ.B. Şincin'in iyi kamçı olmak için zikrettiği; "kayçılık işine gönülden bağlı olmak, kendini dilini çok iyi bilmek, yetenekle birlikte kayçılık kültürünün canlı olarak yaşatıldığı ortamda yetişmek..."¹⁶⁶ gibi vasıfların hepsine sahiptir. Bu sebeple kayçı eserlerinde, hem teknik hem de muhteva bakımından oldukça başarılıdır. Ulağışev anlattığı destanları halkın anlayacağı bir dille anlatmaya özen göstermiştir. Onu diğer kayçılardan ayıran önemli bir özelliği de anlattığı destanlardaki dramatik bölümleri kojon şeklinde söylüyor olmasıdır.¹⁶⁷

Ulağışev'in, anlattığı destanlarda tabiatla iç içe yaşayan Altay Türklerinin hayat tarzının tabîî bir sonucu olarak kahramanlık ön plândadır. Bu eserlerde bir muayyen vezin ve kafiye sistemi yoktur. Esasında Ulağışev'in sanatı Altay kayçılık geleneğinin dışında düşünülemez. Bundan dolayı Kayçının anlattığı destanlarda bilhassa tasvirlerde gelenek içinde kalıplaşmış ifadelere çok sık rastlanır.

N. U. Ulağışev'in anlattığı destanlar gelenekte mevcut ve halkın hafızasında yüzyıllar boyu yaşatılmış destanlardır. Kayçı eserlerini sözlü olarak yaratıp yaşatmış olsa da yazılı edebiyata geçmiştir. Dolayısıyla N.U. Ulağışev çağdaş Altay edebiyatının da ünlü bir şairi kabul edilmektedir. Kaynaklarda eğitim durumuna dair bilgi bulamadığımız ve herhangi bir eğitim almadığını tahmin ettiğimiz Ulağışev'in, bilhassa ömrünün son yıllarında yazmış olduğu yeni tarzda şiirleri onu klâsik kayçı tipinin dışına çıkarır. Ulağışev'in yeni tarzda yazdığı şiirleri şunlardır: "Koligar Kıskacak", "Oyno oyno Topşuurum", "Oktyabrın Kojoni", "Eki Zakon"¹⁶⁸ ... Kayçı bu şiirlerinde her ne kadar sosyalizm ve sonrasında yeni hayat düzeni, II. Dünya Savaşı... gibi yeni birtakım konuları işlemiş olsa da üslûp kayçılık geleneğinin dışına çıkamamıştır.

166 İ. B. Şincin, *Skazitel A.G. Kalkin*, Gorno Altay 1987, s. 3.

167 P. Kuçıkay, *Oyrottın Kayçızı, Alıp-Manaş*, Gorno Altay 1940, s. 11.

168 İnceleme imkânı bulabildiğimiz yazılı kaynaklarda tespit edemediğimiz N.U. Ulağışev'e ait bu şiirlerin bibliyografyaları için bk. S.S. Surazakov, *Kayçı N. Ulağışev*, Gorno Altay 1961, s. 34.